

Arhitectura religioasă în Vilaietul Timișoara

Csörtán Ferenc

1. Arhitectură islamică, arhitectură religioasă, arhitectură laică

Separarea, în cadrul ansamblului fenomenelor arhitecturale de până în secolele XIX-XX (începuturile modernității), a sferei laice de cea a religioșului, demers justificat în lumea tradițiilor creștine (mai ales în civilizația occidentală, și mai ales în perioada de la Evul Mediu încoace), nu are relevanță în celelalte civilizații (statul bizantin, statele medievale ale lumii creștine orientale, Islamul, India, China, Japonia), deoarece în acestea toate programele din afara fortificațiilor (cetăți, fortificații de orașe) și a construcțiilor utilitare (poduri, baraje, mori) se integrează în cadrul arhitecturii religioase. Acest fapt, poate surprinzător pentru noi, își are originea în baza religioasă-filosofică a acestor civilizații, în acea viziune holistică a existenței, "arhaică" din punctul de vedere al modernității occidentale, care privește ca un tot unitar toate nivelurile "Lumii", prezentul și trecutul, limescul și transcendentul, și care – cum e cazul Islamului – consideră că lumea "ideală", concepută de Creator, este posibilă și realizabilă chiar pe pământ. Și această lume, binecuvântată deci de El, este – din această cauză – "îmbibată" de sacralitate.

Credem că și din această cauză în Islam toate clădirile "publice", nu numai cele legate strict de rugăciune, sunt tratate cu aceeași seriozitate și exigență, sunt obiectul aceluiași demers ctitoricesc (sistemul "vakifurilor") și, în multe cazuri, sunt realizate chiar cu aceleași sisteme constructive, cu aceleași soluții de organizare a spațiului.

În ceea ce urmează, ne vom impune această departajare întrucâtva artificială dintre "religios" și "laic", prezentând programele caracteristice ale arhitecturii otomane, în modul în care acestea au existat pe teritoriul Vilaietului Timișoara, punând un accent mai mare pe construcțiile legate de cult, de învățământ și de satisfacerea unor nevoi comunitare.

2. Cadrul geografic

Vilaietul Timișoara¹ a fost o unitate administrativă a Imperiului Otoman, ce a luat ființă după ocuparea, în anii 1551-52, a ținuturilor dintre Tisa, Mureș, Dunăre și curbura de apus a Carpaților (această zonă coincide cu Banatul de azi). Teritoriul, înainte de epoca otomană, făcuse parte din regatul ungar medieval, și cuprindea – integral sau parțial – comitatele Cenad, Arad, Timiș, Torontal, Keve/Covin, și comitatul/banatul Severinului. Vilaietul a cuprins și teritorii de la nord de linia Mureșului, până la confluența dintre Crișurile unite cu Tisa, respectiv aparținând – parțial sau integral – comitatelor medievale Békés, Zarand și Ciongrad. Teritoriul azi se împarte între România, Iugoslavia și Ungaria.

Din punct de vedere geografic regiunea se compunea dintr-o vastă câmpie, în partea centrală, de vest și de nord, respectiv în luncile râurilor Tisa, Mureș, Timiș, Bega, Aranca și Crișul Alb, și din zone muntoase în partea de est a teritoriului. O mare parte a șesului, mai ales luncile cursului inferior al râurilor, era aproape totdeauna inundată, așezările, mai rare, apărând pe punctele mai ridicate dintre imensele mlaștini.

Valea Belarecăi și a Domașnei, precum și zona de obârșie a Timișului au rămas neînglobate în vilaiet, și au fost incluse în Principatul Transilvaniei, formațiune statală ce s-a cristalizat în cel de-al treilea sfert al secolului XVI. Teritoriul a intrat în componența vilaietului abia după 1658 – în afară de Orșova, care a fost ocupată deja în 1522, și înglobată – inițial – în sangeacul Vidin.

După 1699, Pacea de la Karlowitz, administrația otomană s-a retras la sud de linia Mureșului. Ultimul teritoriu otoman al ținutului a fost Orșova părăsită în toamna anului 1717, și **desființarea Vilaietului Timișoara** a fost consfințită prin Pacea de la Passarowitz (Pojarevaț), încheiată în 1718.

Administrația otomană a revenit însă în urma reîzbucnirii ostilităților dintre cele două imperii, în 1736, când, prin Pacea de la Belgrad (1739) frontiera se stabilește în așa fel ca și cetatea Orșovei (împreună cu Orșova Nouă, cetate ce se va numi Ada-Kale) să revină Imperiului Otoman. Orșova va fi părăsită definitiv în 1790 iar cetatea Ada-Kale va fi părăsită de garnizoana otomană în 1878, și insula, locuită de o comunitate turcă de câteva sute de suflete, va aparține Monarhiei Austro-Ungare (1886-1919) și apoi României.

¹ Vom evita folosirea toponimului "Banat", deoarece pentru perioada tratată ar fi un anacronism. Denumirea, referitoare la acest teritoriu, s-a născut după 1717, în urma integrării sale în Imperiul Habsburgic.

3. Scurtă istorie a vilaietului

3.1. Premise; epoca preotomană

Ținutul, înainte de pătrunderea otomană, mai ales partea de șes, era relativ bine dezvoltat, având o populație densă, numeroase târguri (Vârșeț, Cseri/Sacoșu-Turcesc, Ceacova, Ictar, Berini, Nădlac, Pâncota, Arad, Ineu) și chiar orașe importante (Timișoara, Cenad, Lipova). Însă în urma raidurilor otomane, devenite endemice după 1390, s-au produs mari mutații demografice, constând în pierderi de vieți, plecarea supraviețuitorilor, respectiv în stabilirea a numeroși refugiați sârbi din sudul Dunării².

După cucerirea Belgradului (1521), tot malul stâng al Dunării a fost ocupat, între Belgrad și cetatea Severinului, respectiv fortificațiile de la Pancevo (de la gurile Begheului), Covin/Keve, Haram ori Caraș (de la gurile Carașovei și Nerei), cetatea Sfântului Ladislau, în fața cetății Golubaț, de pe malul drept, și Orșova. Aceste cetăți, cu satele aparținătoare, au fost înglobate în sangeacurile din sudul Dunării (până la înființarea Vilaietului Timișoara).

3.2. Societate și arhitectură în vilaietul Timișoara

3.2.1. Împărțirea administrativă

Vilaietul, creat în 1552, se compunea din următoarele sangeacuri: **Timișoara, Lipova, Cenad, Arad** (desființat după 1566, și trecut în componența noului sangeac **Gyula**), **Ineu** și **Modava** (Moldova Veche). După 1660 se înființează sangeacurile **Lugoș** și **Caransebeș**. Sangeacurile se împărțeau în subunități numite **nahie**. Sangeacul Timișoara, în 1554, se compunea din 17 nahii. Noul sangeac Modava a fost creat din nahia Modava și din părți de miazăzi ale nahiilor Șemlic și Bogcea (Bocșa), care constituiau nahia Carașova-Vitelnic. Sangeacul Timișoara avea în continuare următoarele 16 nahii: Timișoara, Felnac/Filnak, Ceacova/Ceakiva, Pancevo/Panciva, Vârșeț/Șemlik, Bocșa/Bogcea, Sacoșu-Turcesc/Cerin, Ictar, Târgoviște, Fârdea/Firdina, Bozvar/Bozovar, probabil în apropiere de Coșteiul de Sus, Traian Vuia/Bojor, Margina, Făget/Facit, Șuydiia (în apropiere de Mănăștiur), Mănăștiur/Minoștor³.

Sangeacul Gyula cuprindea nahii Arad, Gyula, Zarand și Békés⁴.

La sfârșitul secolului al XVII-lea se produce o modificare în organizarea administrativă a teritoriului vilaietului (numit de acum "eyalet"), în documentele vremii folosindu-se, în locul termenului "sangeac", cuvântul "liva", iar în loc de "nahie" termenul de "kaza"⁵.

"Raialele" ("contribuabili") din așezările nahiilor, respectiv, sangeacurilor, constituiau hinterlandul fiscal al centrelor militare și, totodată, asigurau necesarul de forță de muncă pentru corvezile, muncile obligatorii, destinate întreținerii sau reparării fortificațiilor, drumurilor, podurilor.

Delimitarea acestor teritorii nu ținea cont de unitățile administrative-teritoriale din epoca preotomană, și exprima schimbările ce au intervenit în ordinea importanței unor centre zonale.

3.2.2. Administrația locală

Sistemul administrativ, centralizat și subordonat "Porții" (sultanului, adică administrației centrale), exprimă exclusiv interesele otomanilor, interese ce se articulează, până la începutul secolului al XIX-lea, numai pe plan militar. Într-un asemenea spațiu social nemusulmanii (creștinii și evreii) sunt doar "anexe economice" ale sistemului - cu toate că beneficiază de anumite drepturi și libertăți, bazate pe unele percepțe ale Coranului.

Administrația locală cuprindea conducătorii militari, funcționarii fiscali (defterdarii), administratorul fundațiilor pioase - a vakîfurilor - (mütevelli), diverși administratori (emini), printre care și conducătorul orașului (šehr-emini), conducătorii "esnaf"-urilor (a "breslelor", a corporațiilor profesionale). În orașe îl găsim și pe kadiul, respectiv judecătorul care asigura reglementarea juridică a tuturor relațiilor dintre cetățeni, inclusiv cele legate de creștini, precum și pe muftiu, autoritate teologică dar și juridică⁶. La Timișoara și în orașele reședință de sangeac⁷ funcționa și un "mimarbași" (arhitect șef).

² Engel, Pál, *A temesvári és moldovai szandzsák török-kori települései (1554-1579)* (Așezările din epoca otomană din sangeacurile Timișoara și Moldova), Szeged, 1996, p. 6.

³ Engel, Pál, *op. cit.*

⁴ Marki, p. 4, respectiv Káldi-Nagy, Gyula: *A gyulai szandzsák 1567 és 1579 évi összeírása*, Békéscsaba, 1982.

⁵ Dávid, Géza: *Adalékok a Temesvári eyalet 18. századi történetéhez* (Contribuții la istoria din secolul 18. a eialetului Timișoara), în "Keletkutatás" (Budapesta), nr. 1993/2, p. 42-55.

⁶ Excelentă prezentare a administrației vilaietelor central-europene oferă studiul lui Fekete, Lajos și Nagy, Lajos: *Budapest története a török korban* (Istoria Budapestei în epoca turcească), Budapesta, 1986, cap. V. *Administrație, administrația orașenească*, p. 71-84.

⁷ Evlia Celebi îl menționează și pe cel din Cenad.

3.3. Populația

În teritoriile din vilaiet **populația musulmană** era constituită, înainte de toate, din militari, funcționari fiscali, cadii, personalul lăcașurilor de cult și familiile acestora. Populația civilă musulmană nu era numeroasă și consta din membrii familiilor militarilor sau funcționarilor, ori erau negustori și antreprenori, implicați în comerțul cu sarea sau cu peștele obținut din Dunăre sau din Tisa. Toți aceștia trăiau în localitățile fortificate (cetăți, palănci), respectiv în "varoș"-urile (cartierele fortificate) și mahalalele acestora. Prin urmare, practic, **toate construcțiile, militare, comunitare și de locuit, destinate populației musulmane, se realizau în aceste așezări, de tip urban.**

Din punct de vedere etnic, majoritatea populației musulmane din vilaiet provenea din Bosnia și, astfel, limba vorbită de ei era - pe lângă turca - sud-slava bosniacilor, limbă numită și "potur"⁸.

În Eialetul Timișoara, după Pacea de la Karlowitz (1699), se apreciază că numărul musulmanilor se ridica la cca. 5.000 de soldați, la care se adaugă numărul timarioților (spahii, având moșii în ținut) și al civililor, de cca. 10.000-15.000. Aceștia locuiau în orașe. Se adaugă aproximativ 134.000 de creștini și cca. 10.000 de țigani. Astfel populația totală a Eialetului se apreciază la 180.000-200.000⁹.

Populația creștină trăia în sate, se ocupa de activități agrare și plătea dări, taxe și impozite, (asigurând veniturile administrației locale și întreținerea armatei) dar era prezentă și în orașe și târguri, în mahalalele exterioare ale acestora. Creștinii, cunoscuți din registrele de impozitare ("tahrir-defter"-uri), erau, în cea mai mare parte, **ortodocși, români și sârbi**, și aveau bisericile și mănăstirile lor.

La Timișoara: "*Biserica sârbilor sau grecilor se află la capătul mahalalei, într-o grădină (...) este frumos construită și împodobită cu culori și multe imagini zugrăvite. Alături, într-o casuță, locuiesc câteva călugărițe bătrâne*"¹⁰. Biserica ortodoxă din Lipova, de origine medievală, există și azi, cu modificări ulterioare. În epoca otomană funcționau în vilaiet și numeroase mănăstiri¹¹. Comunitățile ortodoxe erau subordonate mitropoliei sârbești de la Pec/Ipek, în Kosovo (mutată la sfârșitul secolului XVII la Sremski Karlovac), având episcopate și la nord de Dunăre (în 1585 este pomenit, la Ineu, episcopul Spiridon¹²).

În vilaiet erau și câteva comunități **catolice**, cu credincioși maghiari (la Timișoara¹³ și în zona din partea dreaptă a Mureșului) dar și sud-slavi (negustori din Raguza/Dubrovnik, care aveau în centrul "cetății" Timișoarei și o "mahala a latinilor", ori bosniaci). Se cunoaște existența unei biserici catolice foarte încăpătoare la Timișoara (*Biserica catolică se află în mahala, nu departe de Poarta Apei, într-o străduță strâmtă. Este înconjurată de o curte și de case, și alături locuiește un călugăr franciscan. Este atât de mare, încât încap în ea pe puțin 500-600 de oameni*)¹⁴, precum și a unei biserici a catolicilor bosniaci la Radna¹⁵. În secolul XVII au activat la Timișoara și călugări iezuiți.

În mai multe localități erau și comunități de **evrei** (sefarzi), având viața lor comunitară - și lăcașurile lor de cult (există informații despre comunitățile din Timișoara și Ada-Kale¹⁶).

3.4. Capitala Vilaietului

Cea mai mare și cea mai importantă localitate, care avea și cea mai numeroasă populație musulmană, atât militară cât și civilă, a fost **Timișoara**. Orașul se compunea din "Castel" (fortificația medievală, menținută și adaptată nevoilor garnizoanei otomane), și din "Cetate" ori "varoș", precum și din cartierele exterioare, fortificate și ele, Palanca Mare și Palanca Mică, dar și din alte mahalale, în afara incintelor. Situația specifică a orașului consta în solul mlăștinos, pe care au fost ridicate toate construcțiile, sol ce nu suporta clădiri mari.

⁸ Evlia Celebi menționează acest fapt în aproape toate așezările vilaietului.

⁹ Dávid Géza, *op. cit.*, p. 50.

¹⁰ Ottendorff Henrik, *Budáról Belgrádba 1663-ban. Heinrich Ottendorffs illüstrirte Reisebeschreibung von Buda nach Belgrad i. J. 1663. (Descrierea ilustrată a călătoriei lui Heinrich Ottendorff în 1663)*, Szekszárd, 1943, p. 76.

¹¹ Mănăstirile ortodoxe din sangeacurile Timișoara și Modava, după I'ngel Pál. *op. cit.* (în paranteză anul emiterii tahrir-defterului care o menționează), în nahia Timișoara, Sveti Gheorghe (1569), Ghilad (1569), Sveti Ilias (1579), în nahia Ciacova, Sveti Iovan (1579) și Sf. Gheorghe (1569), în nahia Pancevo, Sveti Dimitre (1579) și Arhanghel Mihail (1569), în nahia Šemlik/Vârșet, Sveti Nikola (1569), Kirmia (1569), Kostiolnaț (1579), Moravița (1569), Voivodina Braciște (1569), Sveti Iovan Varadina (1569), Arhanghel Mihail (1579) și Sveti Iovan (1579), în sangeacul Modava: nahia Modava: Sirinia (Sveti Nikola) (1569), Sveti Arhanghel (1569), în nahia Carașova-Vitelnik: Kusici (1569), Berceal /Sveti Sava (1569) și Baziaș /Sveti Elias (1569).

¹² Dr. Sorbán Kornél (Cornel Șorban), *Az Ineni (borosjenői) Rom. Kath. Plébánia története (Istoria parohiei rom.cat. din Ineu)*, Oradea, 1934, p. 91, și Márki, Arad, II, p. 239.

¹³ Maghiarii din Timișoara solicită papei, în 1582, trimiterea unor preoți catolici în ținut; această măsură ar pune sfârșit și rătăcirilor luterane. Vezi textul jalbei la Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár, Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*, ediție bilingvă, Timișoara, 1995, p. 259-260.

¹⁴ Ottendorff Henrik.

¹⁵ Dr. Juhász Kálmán, *Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban (Situația culturală în ținuturile timișene în epoca turcească)*, în colecția *Erdélyi Tudományos Füzetek (Caiete Științifice Transilvănene)*, Cluj, 1935, p. 6, cu bibliografia aferentă.

¹⁶ *The Jewish Encyclopedia*, New York: în 1658 comunitatea de rit sefarad din Ada-Kale donează o placă de argint sinagogii din Vidin, informație preluată din Ahmet Ali: *Monografia Insulei Ada-Kaleh*, 1934, Craiova.

Brațele Timișului și Begheiului constituiau cei mai eficienți factori de apărare a fortificațiilor, dar totodată limitau și suprafața utilă a zonelor locuibile.

3.5. Societate otomană: militari și civili

Fiind un vilaiet "de frontieră", constituind principalul instrument de control militar asupra Principatului Transilvaniei, toată activitatea socială a Vilaietului era subordonată acestei "meniri". Astfel cele mai importante construcții din epocă erau cele militare, care au fost, pe de-o parte, cele câteva cetăți de piatră de origine medievală (Timișoara, Lipova, Ciacova, Vârșeț, Mehadia, Caransebeș, Șiria), reparate și întreținute de către otomani și, pe de altă parte, numeroasele **palânci**, fortificații din lemn și pământ, corespunzând tehnicilor militare bazate pe artileria grea și lipsei de piatră, respectiv relativei bogății în material lemnos.

Se cere menționat, totuși, faptul că, în multe așezări, exista o activitate economică semnificativă. Orașele de pe malul Mureșului și Tisei (Lipova, Cenad, Becsei) au realizat mari beneficii din transportarea și negoțul sării transilvănene, dar și din pescuitul în aceste râuri importante, în Dunăre și în marile bălți din câmpia Timișului și Begheiului. Acest fapt a dus la dezvoltarea edilitară și culturală - în perioadele de pace - a așezărilor riverane, la apariția unor școli și medresele, a unor tekke și geamii, respectiv la numărul relativ mare al oamenilor instruiți și al badji-ilor.

În vilaietul Timișoara întâlnim și un alt fenomen caracteristic al societății otomane: existența, dacă nu proliferarea, **vakifurilor**, a generoaselor donații și ctitoriri de clădiri și instituții umanitare. Cel mai mare ctitor a fost Sokollu Mehmed pașa, poreclit și Tavak (cel Lung) sau Kodja (cel Bătrân), mare vizir în timpul lui Suleiman Magnificul. De numele lui se leagă ridicarea tuturor construcțiilor obștești din Becicherec (Zrenjanin). Alte vakifuri au fost: podul peste Mureș la Aradul-Nou și complexul de clădiri din preajmă, ctitorite de Köprülü Mehmed, precum și cele ale aceluiași și ale fiului său, Köprülüzade Fazıl Ahmed pașa la Ineu, și multe altele, mai modeste, în aproape toate orașele vilaietului.

4. Programele arhitecturii islamice dintr-un vilaiet de margine

4.1. Orașul

Orașele erau importante centre ale comerțului dar și ale meșteșugurilor. În centrul lor se aflau construcțiile ce asigurau cadrul acestor preocupări: bazarul, constând deseori în străzi acoperite, cu dughene, bedesten-urile (hale comerciale acoperite, ce se închideau peste noapte), atelierele meșteșugarilor. Pentru unele meserii producătoare de poluare, cum ar fi pregătirea și prelucrarea pieilor, atelierele se aflau la marginea localităților.

În vecinătatea cartierului comercial se găseau hanurile și băile publice.

Așezările urbane erau, de obicei, fortificate, zidurile și turnurile înconjurând orașul propriu-zis (numit **varoș**), iar la o margine a acestuia se ridica citadela sau "cetatea interioară", numită "ici kale". În cartierele cuprinse între zidurile de incintă, și cu atât mai mult în citadelă, locuiau musulmani. Populațiile nemusulmane locuiau de obicei în cartierele exterioare. Creștinii și evreii aveau un statut reglementat juridic în cadrul societății, dispunând de instituții religioase și de o formă de autonomie spirituală. Cartierele (mchalle) realizau de obicei o separare a diferitelor grupuri etnice/religioase, respectiv profesionale.

Apa de băut se asigura din fântâni, cișmele publice (de ex. la Lipova există și azi o "cișmea a Pașei"), însă în așezările mai importante din vilaiet, multe găsindu-se pe malul unor râuri, populația lua apa din râu. Tot râul rezolva și îndepărtarea resturilor și dejecțiilor.

În orașele mari fiecare cartier avea moschei, cișmele publice, bazaruri, băi publice, hanuri, oferind "în replică" – și, astfel, dedublând – serviciile centrului orașului.

În privința rețelei stradale, orașul islamic "tradițional" se caracterizează prin faptul că nu prea existau străzi drepte, iar printre străzile principale s-a dezvoltat un adevărat labirint de străduțe curbe și fundături. Casele nu aveau deschideri spre exterior, în afara singurei intrări. În vilaietul Timișoara casele de locuit se construiau din lemn și pământ și se acopereau cu trestie, paie ori șindrilă. Încălzirea se făcea prin vetre cu foc deschis, cu coșuri de cărămidă, ori de scândură tencuită cu pământ.

4.2 Fortificațiile

În Vilaietul Timișoara au existat și în Evul Mediu numeroase cetăți puternice (Timișoara, Cenad, Lipova, Carașova, Chiueșd, Vârșeț, Cetatea Sf. Ladislau) precum și castele fortificate mai mici, reședințe ale unor familii nobiliare (Nădlac, Mănăștiur, Ciacova, Felnac). După ocuparea teritoriului de către otomani, cele mai multe din acestea au fost menținute și reparate, iar unele, prea distruse ori depășite din punct de vedere al tehnicii militare, au fost abandonate. Cetățile menținute au primit garnizoană permanentă și au fost efectuate lucrări de adaptare la evoluția tehnicii militare, concret la răspândirea artileriei grele. Adaptarea consta în răspândirea cetăților realizate din pământ, întărit cu schelet de lemn și cu împletituri de vreascuri, având, de

obicei, împrejur și șanțuri cu apă. La colțuri și la intrări aveau mari bastioane, care adăposteau bateriile de tunuri. Aceste fortificații erau numite "palancă" ori "parkan", și majoritatea fortificațiilor din Vilalet erau de acest tip, chiar dacă mai păstrau unele și părți din cetățile medievale. (Timișoara, Lipova, Orșova, Cenad, Felnac, Vărădia, Ineu, Gyula). Tot cu această tehnică se realizau și fortificațiile ce înconjurau orașele ("varoș"-urile sau "mehalle-lele), de exemplu: Timișoara, Ineu, Lipova.

4.3. Lăcașuri de cult

Lăcașurile de cult, numite **mesgid** (moschee)¹⁷ sau **geami**, nu constituie spații sacrale în sensul altor religii, ca cea egipteană, greacă, ori a creștinismului tradițional. Sacral e, în schimb, orașul Profetului, Mecca, respectiv piatra Kaaba, și, în orice punct al suprafeței Pământului, direcția ce arată spre acest punct. Această direcție se numește **kibla**. Direcția "kibla" este însemnată în orice lăcaș de cult printr-o nișă, numită **mihrab**, deseori artistic decorată.

Rugăciunea, când este individuală, se poate efectua oriunde (după purificarea obligatorie), condiția spațială minimală a ei este un covor (și orientarea spre Mecca). Construcția dedicată rugăciunii individuale ori în grup mic este masjdjidul (mecetul). Are însemnată direcția kibla dar nu se rostește în el rugăciunea "hutbe", de vineri, nu are amvonul numit **mimber** (sau mimbar).

Femeile participă și ele la rugăciune, însă într-o zonă separată a lăcașului, în spatele zonei bărbaților, sau pe balcoane (galerii) interioare.

Lăcașul de rugăciune pentru toată comunitatea este **geami** – de la "giuma", vineri, în limba arabă – deoarece aici un "imam" sau "hatip", persoană cu studii teologice, rostește, la slujba de vineri, rugăciunea "hutbe", stând pe penultima treaptă a "mimberului". **Mimberul** constă dintr-o structură cu trepte, balustradă și un mic turn în formă de baldachin, și este realizat din lemn ori piatră. Alte obiecte de "mobiliu", în geamiile foarte mari, pot fi platforma de piatră ori de lemn, numită **dikka**, pe care stau persoane "auxiliare" care repetă, în timpul slujbei, rugăciunea spusă de către imam în fața mihrabului, pentru ca toți credincioșii să o poată auzi, precum și **kursi**, suporturi pentru exemplarele mari ale Coranului.

Dacă în epoca selgiucidă (în Asia Mică, după 1071) se răspândesc geamiile cu tavan plat, ori cu cupolete, ridicate deasupra unei rețele de coloane ori arce, după secolul XV otomanii au dezvoltat moscheea monumentală, centralizată, acoperită cu o cupolă centrală rezemată pe semicupole. Acest tip era prezent și în Vilaletul Timișoara, un exemplar păstrându-se până la începutul secolului nostru, în componența clădirii bisericii Sf. Gheorghe din Timișoara. Presupunem totuși, că un număr însemnat al lăcașurilor musulmane de cult erau construcții simple, cu tavan plat (cum era geamia de la Ineu, dispărută tot în secolul XX). Se cunoaște, însă, că, după cucerire, una sau mai multe din bisericile creștine din localitatea respectivă au fost transformate în lăcaș de cult musulman, acestea descori purtând numele sultanului (astfel avem geamia Suleiman Han la Timișoara, ori în cetatea Șoimoș).

Lăcașurile de cult sunt completate de **minaret**, un turn de pe al cărui balcon credincioșii sunt chemați la rugăciune.

Sala de rugăciune acoperită este precedată de o curte, având în mijloc **fântâna**, necesară spălării rituale a credincioșilor. De obicei există în ansamblu și latrine, cu apă curgătoare.

Lăcașurile de cult aveau și un număr de slujitori (în geami mai importante până la 10-15 persoane), cu îndatoriri foarte specializate (imami, hatipi, muezzini, lampagii, dar și învățători de niveluri diferite de pregătire)¹⁸.

Unele geamii erau întreținute de stat, adică din bugetul central al Imperiului, dar cele mai multe funcționau în condiții materiale asigurate de fundații și donații particulare, cu condiții mult mai modeste.

4.4. Arhitectura confreriilor mistice

Islamul lui Muhammad, coerent și rațional, nu a reușit să oprească manifestările și experiențele mistice, inerente spiritualității umane din totdeauna și de pretutindeni. Astfel apar, încă în primele secole ale existenței Islamului (în perioada "clasică") confreriile de derviși (ori "sufi"), devenind foarte populare, cu toată suspiciunea sau chiar dușmănia clerului ce încerca să păstreze "ortodoxia". În Imperiul Otoman existau 32 de asemenea comunități, "ordine" de derviși, cele mai răspândite și cunoscute fiind confreria **bektași**, apropiată

¹⁷ Terminologia fenomenelor religioase și, în sens mai larg, culturale ale Islamului este de origine arabă, limba Profetului, respectiv a Coranului, și a primelor comunități convertite. Ulterior, această terminologie a suferit oarecare modificări, prin adaptarea la trăsăturile fonetice ale limbii persane și apoi la cele ale limbilor celorlalte etnii convertite. În demersul nostru vom folosi cu precădere variantele consacrate în limba turcă, pentru principalul motiv că Islamul existent în trecut sau în perioada modernă în spațiul românesc este de sorginte otomană, legată, în cea mai mare măsură, de etnia turcă.

¹⁸ Fekete Nagy, *op. cit.*, p. 88-91.

de armată, mai ales de ieniceri, și confreria **mevlevi**, a dervişilor ce practicau dansul mistic. Acești derviş (unii trăind în celibat, alții în familie) se găseau în primele rânduri ale campaniilor de cucerire. În altă ordine de idei, cele mai valoroase pagini ale poeziei medievale a popoarelor musulmane au fost scrise de cărturari aparținând acestor confrerii¹⁹. Așezămintele dervişilor, comparabile într-o oarecare măsură cu mănăstirile creștinilor orientali, constituie o categorie socială separată în ansamblul societății – deci și o zonă aparte a arhitecturii musulmane. Acestea poartă numele de **khanaka**, "takkiya", "dargah", "ribat" sau **tekke** (în arabă, persană ori turcă). Se aflau atât în orașe – mai ales cele aparținând mevlevi-ilor, cât și în zone mai izolate, într-un cadru natural plăcut, mai ales cele ale bektaşilor (meditațiile lor se practicau de preferință într-un cadru natural frumos). Tekke-le erau adevărate complexe, constând din chilii, sală de ceremonii, bucătărie, sală de mese, bibliotecă, casă de oaspeți, locuința șeicului, fântână, eventual carceră și mausoleul unui sau mai multor conducători spirituali, al căror prestigiu, faimă, miracolele săvârșite, atrăgeau un număr mare de pelerini²⁰. "Baraka" (sacralitatea) din jurul acestor "sfînți", și din tot așezământul, atrăgea pe multă lume să se înmormânteze în apropierea acestora – la fel ca și în cazul multor mănăstiri creștine orientale sau occidentale. Sunt pomenite în Vilaetul Timișoara asemenea "tekke" la Timișoara, în afara orașului, la Lipova trei, printre care cel "al lui Yarın Baba" ("sfântul aducător de ploaie"), la Novi-Beccei, etc.

4.5. Învățământul

Cel mai la îndemână spațiu în Islam pentru învățarea cunoștințelor (teologice) este geamia. Totuși apar de timpuriu diversele tipuri de școli: cele elementare ("mekteb"), cele superioare de teologie ("medrese", de cinci niveluri), dar și de medicină ori de alte cunoștințe.

În Imperiul Otoman planul **medrese**-lelor este relativ simplu, constând dintr-o sală mai mare, pentru rugăciune și prelegeri, uneori deschisă spre curte (corespunzând spațiului numit "iwan", provenind din arhitectura preislamică din Orientul Apropiat), iar chiliile, unde locuiesc studenții, au, fiecare, și un mic șemineu. În fața chiliilor se întinde, jur împrejur, un culoar acoperit, deschis spre curte. Deseori atât chiliile, cât și travele coridorului sunt acoperite cu cupolete. Latrinele se găsesc într-un colț al incintei.

4.6. Lumea morților

Defunctul este înhumat învelit numai într-un giulgi, în poziție culcată, perpendiculară pe direcția "kibla", în așa fel, ca "la înviere" să poată privi spre Mecca întorcându-și capul spre dreapta. Pe mormânt se așează două stane de piatră, una la cap, mai înaltă, în cazul unor demnitari cu însemnele demnității lui, alta la picior, mai mică. În Imperiul Otoman aceste **monumente funerare** se făceau din piatră (găsită mai aproape; în cazul unor persoane mai importante chiar din marmură, adusă uneori de la mare distanță). Din cauza lipsei de piatră de construcții în cea mai mare parte a teritoriului Vilaetului Timișoara aceste pietre de mormânt au dispărut ulterior, câteva fiind semnalate în secolul trecut în unele muzee din Banat. Numeroase pietre frumoase, păstrate în cimitirul din Ada-Kale au fost strămutate pe insula Șimian de lângă Drobeta-Turnu Severin, în urma dezafectării insulei Ada-Kale și a reconstruirii, acolo, a fortificației.

Mausoleele (türbe) se ridicau pentru păstrarea trupului unor personalități carismatice: șeici ai unor organizații de derviş, comandanți de oști, domnitori. Amplasarea lor – sau organizarea spațiului lor interior – trebuia să permită ca pelerinii să poată înconjura clădirea ori mormântul persoanei venerate. Asemenea türbe existau, sigur, la Cenad și, probabil, mormintele unui Yagmur Baba ("moșul aducător de ploaie") din Timișoara, al lui Hindi Baba din Lipova, al lui Küciük Bali beg la Cenad ori cel al lui Miskin Baba din Ada Kale erau tot de acest tip.

În epoca otomană folosirea cupolelor se generalizează, fiind practic singurul mod de a acoperi băile, hanurile, medresele.

4.7. Clădirile de locuit trebuiau să rezolve, dincolo de cerințele elementare ale confortului fizic, și separarea sferei intime, a haremului ("haram", însemnând în lb. arabă "sacru"), adică cea a femeilor și copiilor, de sfera bărbaților, inclusiv a oaspeților.

În vilaetul Timișoara, în cele mai multe așezări cu populație musulmană principalele materiale de construcții erau pământul și lemnul, piatra fiind absentă în zonele de șes. Astfel clădirile de locuit sunt descrise ca fiind din pământ ori lemn, cu un nivel sau două, acoperite cu trestie, paie ori șindrilă.

Încăperile de locuit sunt mobilate numai cu sofale și perne, acoperite cu textile, în lungul unui perete interior se află dulapuri și nișe suprapuse, realizate din lemn. Încălzirea se face cu o "instalație" simplă, așezată

¹⁹ Vezi de ex. volumul bilingv al poeziilor lui Yunus Emre (cca. 1240-cca. 1320), *Güldeste-Poemele iubirii*, Kriterion, București, 1991.

²⁰ Alexandre Popovic: *Les derviches Balkaniques hier et aujourd'hui*, Istanbul, 1994.

pe o măsură ori pe podea, constând dintr-o tavă rotundă de cupru în care arde mangal, acoperită cu un capac perforat, tot de cupru.

Reședințele demnitarilor erau mai înalte, aveau mai multe încăperi, "casa pașei" din Timișoara, pe un desen din 1605 apare ca având și un foișor pe nivelul superior. În mai multe așezări s-au construit și chioșcuri, clădiri fără pereți, dar cu acoperiș, pentru odihnă și recreație.

4.8. Cafenelele (kahve-hane) au apărut în Imperiul Otoman, la început în capitală, apoi în mai toate orașele. După 1600 sunt pomenite și în orașul Timișoara.

5. Încercare de repertoriu al construcțiilor musulmane din Vilaietul Timișoara²¹.

Dacă în Balcani, în Dobrogea, în Bugeac (Basarabia de sud), chiar în Cazaua Hotinului a trăit populație musulmană și în mediu rural, în vilaietele Buda, Timișoara, Oradea, Eger, respectiv în celelalte unități administrative otomane de pe teritoriul Ungariei medievale musulmani nu trăiau decât în orașe, respectiv în cetăți, și cea mai mare parte a acestei populații aparținea "clasei" militare. Astfel, în mediu rural nu au existat construcții destinate satisfacerii unor nevoi spirituale, economice ori obștești, specifice unei societăți islamice, în schimb în acele orașe și cetăți din Vilaietul Timișoara, în care trăia o garnizoană cât de mică, compusă din militari, ofițeri și funcționari otomani, trebuia să existe și asemenea construcții. În repertoriul ce urmează am cuprins, din acest motiv, în afara clădirilor nominalizate în izvoarele pomenite, și toate fortificațiile unde s-a menționat existența unei garnizoane.

ADA-KALE (Orșova Nouă)

Insulă la 4 km în aval de Orșova, acoperită de apa Dunării în urma construirii barajului hidrocentralei "Porțile de Fier", în 1968.

Insula aparținuse, în urma Păcii de la Passarowitz (1718), Imperiului Habsburgic. Lucrările de fortificație din insulă, începute în 1718, au fost terminate în martie 1738. Fortificația, de tip Vauban, ocupa centrul insulei și consta dintr-o incintă dreptunghiulară, în interiorul căreia se aflau cazărmi, formând două străzi perpendiculare, precum și curtile înalte, cu cazemate, pentru un număr mare de tunuri. Deasupra curții estice se ridica clădirea, în stil baroc, a comandamentului, în care a fost amenajată și o capelă, în care slujeau călugări franciscani.

În mai 1738, la două luni după terminare, fortificația este atacată de otomani. În 13 august garnizoana capitulează. Cetatea este predată otomanilor, conform condițiilor Păcii de la Belgrad, (18 septembrie 1738). Se instaurează o garnizoană otomană și capela se amenajează ca geamie. Ulterior, se va ridica alături și un minaret de lemn. Geamia va fi celebră și pentru imensul covor, dăruit, în 1904, de către sultanul Abdulhamid (azi la Constanța).

ALI-BUNAR

Menzil (stație militară), garnizoana: 50 (în 1700-1706), 63 (în 1707). Azi, în Iugoslavia.

ARAD/Orod

Cetatea (**palanca**, "parkan") a fost construită de otomani începând din 1551, pe locul unei biserici a târgului medieval Arad, în apropierea vadului Mureșului. Ea a fost pierdută în același an, apoi recucerită de otomani în 1552, și reparată în 1554²² (dată considerată de Gheorghe Sebestyén ca an al construirii cetății²³).

În 1552 se înființează un sangeac cu centrul la Arad, (constând din nahiile Arad, Békés și Zaránd)²⁴.

În 1590-91 are 32 de lefegii, printre care 5 ofițeri, 20 de mustahfizii și 10 topcii (tunari)²⁵. După 1658 are "dizdar și 50 de ostași"²⁶. Face parte din Principatul Transilvaniei în perioadele 1595-1598 și 1599-1616²⁷. După acest an este reconstruită și reamenajată²⁸.

²¹ Principalele izvoare: Evlia Celebi, *Seyahatname* (Cartea călătoriilor), informațiile referitoare la teritoriile românești, în "Călătorii străine despre Țările Române", vol. VI. B. 1976, pp. 311-820; Fodor, Pál: *Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung, in Südost-Forschungen* (München), 1996/55, pp. 25-44, Ayverdi, Ekrem Hakkı, împreună cu Yüksel, Aydın: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri* (Monumente de arhitectură otomană în Europa), I. Cild, Istanbul, f.a. (1978), Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* (Istoria comitatului Arad și a orașului liber regesc Arad), II. Arad, 1895; *Magyarországi török kincstári defterek* (Registre fiscale turcești din Ungaria), traduse de Velics Antal, prefăcute și editate de Kammerer Ernő, vol. I, 1543-1635, Bp. 1886, în continuare, Velics-Kammerer, I.

²² Márki, Arad, p. 1.

²³ Sebestyén, p. 47.

²⁴ Káldy-Nagy Gyula, *A Gyulai Szandzsák 1567 és 1579 évi összeírása*, Békéscsaba, 1982, p. 10.

²⁵ Velics-Kammerer, I, p. 379, doc. nr. CLXXXI.

²⁶ Evlia, p. 504.

²⁷ Lukinich, Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541-1711* (Modificările teritoriale ale Transilvaniei în epoca otomană), Budapesta, 1918, p. 74, 138, citat de Sebestyén, p. 47.

²⁸ În afara planului realizat de Marsigli în 1697 (publicat de Sebestyén, p. 44) există mai multe reprezentări, redând aproximativ aceleași informații vizuale: de ex. planul publicat în B. Nagy, Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, București, 1973, p. 23.

În vara anului 1658 Gheorghe Rákóczi II. domnitorul Transilvaniei, ocupă și incendiază palanca din Arad.

În 1692 cetatea ajunge definitiv în mâinile imperialilor, în urma unor campanii pustuitoare inițiate de ambele tabere. Va fi menținută încă vreo câteva decenii, până când, între 1762-1783, se va construi o nouă cetate hexagonală, de tip Vauban, pe celălalt mal al Mureșului.

Marele vizir Mehmed Köprülü²⁹ înființează aici, în 1658, an al recuceririi Ineului (și al reorganizării sangeacurilor de la nord de Mureș), în cadrul unui vakîf, "**o geamie, un han mare**, o locuință pentru mütévelli (intendentul vakîfurilor), **mekteb** (școală elementară), **tekke** (mănăstire de derviși), un **imaret** (ospiciu și cantină pentru săraci), **o casă de oaspeți**, la care toți călătorii, săraci ori bogați, sunt ospătați gratuit, zi și noapte, cu mâncăruri alese. Are **o baie mică** și **o piață** destul de mare, dar îngustă".

ARADUL-NOU/Yeni Arat

Așezare pe malul stâng al Mureșului, azi parte a municipiului Arad, la capul podului ce lega cele două Araduri. În cadrul unui vakîf al lui Köprülü Mehmed pașa, mare vezir, au fost ridicate aici **o geamie, școală, han, dughene**, și se ținea un târg faimos, când "se adună 70.000-80.000 de raiale, timp de zece zile și zece nopți"³⁰.

BANATSKA PALANKA/Yeni Palanka, Haram-i-Djedid, Palanca Nouă, azi în Iugoslavia

Cetate medievală la gurile râurilor Caraș și Nera, pe malul stâng al Dunării. În evul mediu capitala comitatului Caraș, cu numele Krasso respectiv Haram. În perioada otomană se construiește aici o **palancă** puternică, numită Palanca Nouă (Yeni Palanka), ce făcea parte din sangeacul Modava, iar mai târziu din cazaua Palanca Veche. La sfârșitul epocii otomane se va înființa cazaua Palanca Nouă.

Din descrierea lui Evlia Celebi (mijlocul secolului al XVII-lea) aflăm, că în interiorul fortificației se găsea **o geamie** și 50 de case acoperite cu șindrilă. Numai **saraiul pașei** este acoperită cu țigle (olane). În afara cetății se afla "varoș"-ul, localitatea civilă, având 300 de case frumoase, acoperite cu șindrilă. Acesta are 4 **cartiere (mehalle)**, din care 2 sunt locuite de musulmani, 2 de creștini. În oraș sunt **trei moschei**, în stare bună. Cele două străzi principale sunt pavate cu lemn, la capătul uneia se găsește **una din geamii, hamamul** și 50 de **dughene**³¹.

Garnizoana permanentă (pe timp de pace): cel puțin 40 (în 1634)³², 232 (în 1700), 207 (în 1706), 190 (în 1707)³³.

BANATSKO ARANGELOVO/Meydan, Oroszlános, vezi MEJDAN

BECEI, vezi Novi Beci

BECICHEREC, vezi Zrenjanin

BÉKÉS/Bekeș, azi în Ungaria

Palancă (parkan) în sangeacul Gyula, construită în 1584³⁴. În 1590-91 avea 238 de ostași lefegii (ulufegii, mustahfizi, azabi, martolozi sârbi), este amintit și müezzînul Hurrem, slujitor în **geamie**³⁵. În 1627 sunt menționați 42 de ulufegii (călăreți) și 3 topcii (tunari)³⁶.

BEȘ-OVA, vezi DUDEȘTII VECHI

BOCȘA/Bogcea, oraș în jud. Caraș-Severin.

Mică fortificație de origine medievală, abandonată, pe un vârf deasupra malului drept al Berzavei. După 1552 se construiește pe malul stâng o cetate de pământ, cu parapet de lemn ("kale"), ce devine reședință de nahie, în sangeacul (livaua) Timișoara. Între 1595-1658 face parte din Banatul de Caransebeș și Lugoj, respectiv din Principatul Transilvaniei.

Cetatea, de plan dreptunghiular, avea în cele patru colțuri câte un bastion cu plan romboidal³⁷.

În 1590-91 avea 63 de ostași lefegii (printre care 9 martolozi sârbi)³⁸. În 1634 avea 31 de lefegii și un număr necunoscut de lefegii-timarioi³⁹. În 1664 are garnizoană compusă din călăreți, azapi și pedestrași⁴⁰.

²⁹ Mare vizir în perioada 1565-1579.

³⁰ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 650.

³¹ Evlia, *Seyahatname*, vol. VII, pp. 430-432, citează Guboglu, în SAO IV.1962.

³² ÖNB Mxt 616, prin bunăvoința doamnei Klára Hegyi.

³³ Fodor, *loc. cit.*

³⁴ Márki, *Arad*, p. 13.

³⁵ Velics-Kammerer, I, p. 378, doc. CLXXIX.

³⁶ *Idem*, p. 423, doc. CCXVII.

³⁷ Planul cetății, realizat de Marsigli, în 1697, a fost publicat de Sebestyén, p. 46.

³⁸ Velics-Kammerer, I, p. 375, doc. CLXXVI.

³⁹ ÖNB, manuscrisul otoman Mxt 641.

⁴⁰ Fekete, *op. cit.*, doc. nr. 237, iunie 1664, p. 85.

BUTENI

Comună în jud. Arad, pe valea Crișului Alb. Pe raza ei se afla (după ipoteza istoricului Márki Sándor, monograful ținutului) **cetatea TOPINCI/Totinci**⁴¹, menținută și de otomani. Aceasta făcea parte din sistemul de apărare al vilaietului în ajunul izbucnirii războiului antiotoman "de 15 ani", împreună cu cetățile Lipova, Vărădia, Arad, Șiria, Pădureni și Ineu. În perioada 1558-1591 avea o garnizoană de 28 de soldați⁴². Prin anii 1560 avea 21 de lefegii-timarioși⁴³.

CARANSEBEȘ/Sebeș

Oraș în județul Caraș-Severin, pe malurile Timișului.

Ocupat și integrat în Vilaietul Timișoarei în 1658, până atunci cetate importantă aparținând Principatului Transilvaniei, reședința "banilor de Caransebeș". Devine capitală de sangeac, cu garnizoană numeroasă și timarioși, ieniceri, administrație militară, fiscală și juridică. O parte din haraciul sangeacului a fost destinat "orașelor sfinte" (Mecca și Medina). În urma Păcii de la Karlowitz (ianuarie 1699), este demolată, în 1701.

Cetatea, înconjurată de suburbii, era o fortificație bastionară pentagonală, și avea, în interior, numeroase case, grupate în mai multe străzi. În centrul acestui "oraș fortificat" se afla, în jurul bisericii de origine medievală, o incintă aproximativ circulară, cu turnuri de apărare⁴⁴.

La câțiva ani după cucerire "cetatea este frumoasă, de o construcție trainică, așezată pe malul râului Timiș. Circumferința ei este de vreo 400 de pași. A spus-o meșterul constructor în timpul renovării ei. Are două porți; șanțul nu este adânc. În cetate sunt 300 de case (...), cu acoperișuri de șindrilă. Are o **geamie** scundă, făcută de defterdarul Ibrahim pașa. Fiind construită într-un loc foarte potrivit, e vizitată de multă lume. Este o geamie frumoasă, cu acoperiș de olane și cu minaret înalt. Deasupra porții are un kitabe (pisanie) (...).

CENAD/Ceanad

Comună pe malul stâng al Mureșului, în nordul județului Timiș.

Important centru administrativ și religios în evul mediu (numit inițial Morisena, apoi Cenad). A devenit, în secolul XI capitala comitatului Cenad și reședința Episcopiei Cenadului. Cetatea sa a fost reconstruită în 1459-1462⁴⁵.

Ocupată în 1551, devine reședința unui sangeac, compus inițial din nahiile Cenad, Hódmezővásárhely și Felnac (conf. defterului de gizye din 1556/58). În 1552, după ocupare de către otomani nu are decât 45 de capi de familie⁴⁶.

Sangeacul Cenad a fost reorganizat după ocuparea cetății Gyula, la 1566, din nahiile Cenad, Becsei, Galat și Becicherec⁴⁷. În 1597-98 aparținea Transilvaniei.

Prin 1660 orașul dispunea de fortificații puternice, o administrație militară, civilă și religioasă numeroasă și instruită. Evlia Celebi pomeneste chiar de existența unui **mimarbași** (arhitect șef) la Cenad.

Cetatea Cenadului se afla "într-o câmpie, la o depărtare de o aruncătură de săgeată de râul Mureș. Cetatea ei interioară este pătrată, având ziduri tari de 700 de pași de jur împrejur. Este o cetate puternică(...). Înăuntrul cetății se află **patru geamii mari**, cu minaretele transformate din clopotnițe (de biserică).

Geamia Hunkiar și casa imamului și a müezzinelui și a chehaiei și a șefului mehterhancei se află în cetatea interioară. **Depozitul de muniții**, magazia de grâne, tunurile mari balimeze sunt tot aici, în cetatea interioară. Cetatea interioară are două rânduri de porți de fier și sunt foarte trainice. Între ele și șanț se află o **temniță** adâncă, sub pământ (...). Lipit de temniță se găsește **turnul cel mare**, clădit în întregime din cărămidă.

Descrierea orașului (varoș) Cenad: în afara șanțului de lângă cetatea interioară se află un **mesgid** destul de populat, și **judecătoria** șcriatului profetului. Acest varoș este o **palancă** împrejmuită cu un zid de pământ bătătorit; are o poartă spre apus. De jur împrejur, cetatea aceasta are 1000 de pași; se găsesc în ea 185 de case încăpătoare, mai scunde și mai înalte, acoperite cu șindrilă sau olane. Cea mai deosebită dintre toate este casa

⁴¹ Klára Hegyi o identifică cu cetatea de la Tăuți.

⁴² Márki, Arad. II, p. 16-17, respectiv Valics-Kammerer: p. 382, doc. CLXXXVI.

⁴³ Tapu 356, după Klára Hegyi.

⁴⁴ Dr. Arh. Gheorghe Sebestyén, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în: BCMI nr. 1/1984, p. 41-43. Planurile publicate, aparținând echipei conduse de inginerul Marsigli la comanda armatei austriece, au fost executate în 1697.

⁴⁵ Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig (Istoria comitatului Cenad până la 1715)*, Budapesta, 1897, p. 79.

⁴⁶ Borovszky, *Csanád*, vol. I, p. 80.

⁴⁷ Káldy-Nagy, *op. cit.*, p. 10.

beizadelei; lângă acest **serai** se află o mănăstire în ruine. Are **opt dughene**. Toate străzile din această cetate de mijloc sunt podite cu scândură, deoarece aici iarna e aspră, iar din pricina ploilor se face noroi foarte mult.

Descrierea oraşului cel mare din exterior. E un loc mai întins decât toate celelalte (...). E o **palancă de pământ** înconjurată de un singur zid din grinzi mari (...). Are trei porţi trainice: prima se deschide spre răsărit, a doua spre apus, iar a treia spre mieznoapte. Are 350 de case încăpătoare, făcute din piatră şi cu acoperişuri de olane roşii, (...) şi de stuf. Are în total **douăsprezece mihraburi** (adică lăcaşuri de rugăciune, moschei).

Geamia lui Hadji Osman aga este o geamie frumoasă, clădită de curând.

În faţa porţii de la cetatea de mijloc se află **geamia gaziului Küciük-Bali bey**, cuceritorul cetăţii; el este înmormântat acolo, **sub o cupolă de piatră (türbe)**. Celelalte sunt **masgiduri**. Lângă această geamie se află **saraiul beului de Cenad** (...). Mai sunt **trei medresele**⁴⁸, **trei tekke**, **patru şcoli pentru copii (mekteb)** şi 300 de **prăvălii** pentru meseriaşi. Nu are bazar (...). Are o **baie mică** şi **trei hanuri** pentru negustori, dar n-are caravanserauri (...). Şi în afara oraşului mai sunt multe case (...). Toată populaţia oraşului îşi cară apa din Mureş.(...). Toţi sunt gazii, negustori şi haşii care vorbesc tot limba bosniacă (...) ⁴⁹.

Cetatea a fost demolată în 1701, sub supravegherea unor ofiţeri austrieci, conform dispoziţiilor Păcii de la Carlowitz (1699).

Catedrala episcopală, transformată, în 1551, în **geamia Hunkiar**, (amintită mai sus, în "cetatea interioară"), a supravieţuit probabil până în 1701, când a fost demolată odată cu cetatea, fiind considerată construcţie turcească⁵⁰.

CHELMAC/Eperjes

Localitate pe malul stâng al Mureşului, la est de Lipova. În evul mediu abaţie benedictină, transformată, înainte de 1511, în cetate⁵¹. "Cetatea a fost ocupată (în 1552) respectiv abandonată de turci în acelaşi timp cu Lipova (în 1595)"⁵², incendiată de garnizoana otomană înainte de a o părăsi. Ulterior nu a mai jucat nici un rol militar. Vezi şi **VEFRAŞ**.

CHIŞINEU-CRIŞ, vezi Pădureni

CIACOVA, jud. Timiş

Cetate medievală la sud de Timişoara, pe malul Timişului (reşedinţa familiei nobiliare Csák, Csáky, până la 1551).

Kale (cetate de piatră) şi reşedinţă de nahie după 1552, în cadrul sangeacului Timişoara. În această calitate este pomenită şi în 1605-1606. "Turcii au construit o mahala nouă, cu case din scândură şi paiantă"⁵³.

În jurul anului 1555 are o garnizoană de 13 timarioţi şi un număr necunoscut de lefegii. În 1634 are cel puţin 40 de lefegii⁵⁴.

În 1664 are garnizoană compusă din călăreţi, azapi şi pedestraşi⁵⁵.

COVIN, vezi Kovin

DENTA

Comună pe malul Bârzavei, în sudul judeţului Timiş.

Palancă în sangeacul Timişoara, nahia Ciacova. La mijlocul sec. XVII. era "o întăritură de formă pătrată, construită din nuiele. (Avea) un dizdar (comandant) şi 50 de neferi, un depozit de muniţii, o **geamie**, un **han** şi câteva **dughene**"⁵⁶.

DEZNA/Desni, Desna

Cetate în răsăritul judeţului Arad, sub ocupaţie otomană în 1658-1693⁵⁷. Evlia Celebi o prezintă ca fiind "o cetate înfloritoare, în patru colţuri", însă o localizează greşit, în sangeacul Caransebeş, respectiv pe malul râului Timiş.⁵⁸

⁴⁸ Ágoston, Gábor, *Muszlím oktatás és nevelés a török bódoltságban* (Învăţământ şi educaţie musulmană în teritoriile de sub ocupaţie otomană), în "Keletkutatás", 1987/ 1, pp. 47-65. Studiul prezintă sistemul de învăţământ public din Imperiul Otoman, cu instituţiile specifice, materiile predate, instituţiile din Europa Centrală, şi bibliografia aferentă.

⁴⁹ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 647-648.

⁵⁰ Borovszky, *op. cit.*, p. 88.

⁵¹ *Temes vármegye, szerk.* Borovszky Samu, Bp. F.a., p. 71.

⁵² Márki, *Arad*, p. 150, 20.

⁵³ Kiss Gábor, *Erdélyi várak és várkastélyok*, Bp. 1990, p. 416.

⁵⁴ Dr. Hegyi, Klára: manuscris în curs de apărare, privind efectivul soldaţilor otomani; surse: Tapu 298, ÖNB Mxt 641.

⁵⁵ Fekete, *op. cit.*, doc. 237 din iunie 1664, p. 85.

⁵⁶ Evlia Celebi, în: C. S. VI, p. 491.

⁵⁷ Márki, *Arad*, p. 161.

⁵⁸ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 535.

DUDEȘTII-VECHI/Beș-Ova, Beșnova

Comună în nord-vestul județului Timiș.

Palancă, voyvodalik (sediul unui administrator de moșii) în sangeacul Cenad.

Prin 1660 "cetatea este o **palancă** mică, pătrată, pe malul unui lac mlăștinos, format din revărsările Mureșului, iar de jur împrejur abia are 1000 de pași. Are dizdar (comandant) și 80 de oșteni de pază și un naib (ajutor de cadiu) al cadiului de Cenad(...). Are o **geamie**, transformată din biserică, **două mesgiduri**, o **medrese**, o **tekke**, **două mekteburi** (școli), o mică **baie** și un **han**, și opt **dughene** precum și **două hanuri** acoperite cu șindrilă⁵⁹.

La nici un secol mai târziu din această așezare nu a rămas decât un turn, probabil minaretul unuia din lăcașurile de cult musulmane. "Turcii au construit, din cărămidă, un turn înalt de observație, iar în jurul lui, pentru soldații de pază, bordeie, care se aflau, împreună cu turnul, la intersecția dintre strada principală cu o altă stradă, la cca. 800 de pași spre apus. În acel loc azi se află o cruce. Resturile hrubelor turcești construite în jurul turnului de pază se mai aflau acolo și în 1738, când s-au stabilit locuitorii bulgari, primind aici cămin⁶⁰".

În 1634 avea 36 de mütferrika și azapi, și 18 martolozii sârbi⁶¹.

FĂGET/Facet, Faciyat, Kaceat

Oraș în nord-estul județului Timiș.

Palancă ("parkan") pe cursul superior al Begheului, în sangeacul Timișoara, reședință de nahie. Apăra trecerea spre valea Mureșului, spre cetatea Ilia, dar controla, împreună cu cetatea Margina, atât valea Mureșului, cât și Porțile de Fier ale Transilvaniei.

A fost cucerită de Ulema pașa, în 1551.

În 1594 garnizoana respinge asediul trupelor transilvănene, conduse de Moise Szekely⁶². Un an mai târziu cetatea (având 300 de apărători) este ocupată de transilvăneni. În 1616 revine otomanilor.

"Din planul lui Marsigli (1697) rezultă existența unei **duble cetăți**. Una-i mai mică, desigur mai veche, pe un plan de formă aproape pătrată, cu unele neregularități, care amintesc de flancurile bastioanelor. Ea este separată printr-un șanț cu apă (și legată printr-un pod) de a doua cetate, de formă aproape dreptunghiulară, din care prima cetate "mușcă" o bucată. Ambele cetăți sunt înconjurate de un șanț, alimentat de apa Begăi (și de cea a unui pârâu, care are confluența cu Bega în imediata apropiere a cetăților)"⁶³. Albia Begăi este mult mai lată pe latura intrării în cetatea nouă. Acest șanț dublează eficient râurile, care ele însele constituie o apărare naturală a cetăților, pe trei laturi ale lor.

După Evlia Celebi, prin 1660, **cetatea** era "o construcție în formă pătrată, frumoasă și tare. La apus se află o poartă, care dă spre câmpie. Are dizdar, 300 de ostași aleși și material de război îndeajuns; e acoperită în întregime cu șindrilă. Nu are piață și bazar"⁶⁴.

Cetatea, prin anii 1700-1716, este "menzil" (stațiune militară). Prin 1555 garnizoana număra cel puțin 30 de lefegii timarioți⁶⁵.

În 1590-1591 avea 94 de ostași (ulufegii, azabi și reiși)⁶⁶. În 1634: 54 lefegii⁶⁷. 1700-1706 are garnizoană de 25 militari.

FELNAC/Fenlak, Kalenak, comună pe malul stâng al Mureșului, în județul Arad.

Familia Iakșici construiește aici o reședință fortificată. În 1534 devine târg. Cetatea capitulează în fața otomanilor, în septembrie 1551, care pun o garnizoană de 60 de soldați. O lună mai târziu este recucerită, apoi incendiată. Otomanii o reconstruiesc. Între 1552-1595 și 1598-1695 "kale" (cetate de piatră)⁶⁸, centru de nahie în cadrul sangeacului Timișoara. A fost ocupată între 1595-98 de trupele transilvane. În iulie 1658 respinge asediul trupelor conduse de Gheorghe Rákóczi al II-lea, principe al Transilvaniei⁶⁹.

Prin 1660 "cetatea e așezată pe malul râului Mureș, pe o colină înaltă; e o cetățuie destul de frumoasă, construită din cărămidă. Are doar 400 de pași în circumferință. De asemenea, are o singură poartă care dă spre miazăzi și o mică **geamie** de pe vremea lui Suleiman han. În cetate sunt numai cinci case și cinci

⁵⁹ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 648.

⁶⁰ Miletz János, *Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei* (Monumentele istorice și arheologice ale comitatului Torontal), în: TRE, 1876, vol. II, p. 128.

⁶¹ ÖNB Mxt 616 și 641.

⁶² Márki, p. 18, 20.

⁶³ Planul executat de Marsigli este publicat în Sebestyén, p. 46; interpretarea planului: *idem*, p. 48-49.

⁶⁴ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 503.

⁶⁵ Tapu 298, prin bunăvoința doamnei Klára Hegyi, din Budapesta.

⁶⁶ Velics-Kammerer, I, p. 375, doc. CLXXV.

⁶⁷ ÖNB Mxt 641, prin bunăvoința doamnei Klára Hegyi.

⁶⁸ Márki, *Arad*, p. 150.

⁶⁹ *Temes vármegye*, red. Borovszky S. Bp. F.a., p. 45.

tunuri împărătești. În fața porții se află un pod mobil (suspendat) cu lanțuri, iar în fața acestuia se găsește un **chioșc**. Are un dizdar și cincizeci de oșteni.

Orașul din afară nu are palancă. În el se află vreo sută de case acoperite cu șindrilă. (...) în afară de zece **dughene**, nu mai sunt alte clădiri, dar se găsesc foarte multe vii.⁷⁰

Garnizoana: în jurul anului 1555: 29 de lefegii timarioți; în 1634: cel puțin 128⁷¹.

GYULA/Giula, azi în Ungaria

Importantă cetate medievală, cucerită în 1566, cu ocazia ultimei campanii conduse de sultanul Suleiman. Devine centru de sangeac, în cadrul Vilaletului Timișoara, cu nahiile Gyula, Arad, Békés, Zarand și Bihar⁷².

În 1579 orașul avea următoarele cartiere ("mehalle"): în interiorul cetății (în palancă, respectiv în "varoș") erau șase mahalale, numite după geamiile și mesgidurile construite între 1566-1579: mahalaua sfintei **geamii a lui Ishak beg**, mahalaua sfintei **geamii a "hass"-ului** (adică geamia "sultanului", probabil a lui Suleiman Han, menționată de Evlia Celebi), mahalaua sfintei **geamii a lui Ali beg**, mahalaua **mesgidului lui Mehmed aga**, mahalaua **mesgidului lui Ilyas kethüda**, mahalaua **mesgidului lui Kurd beg**. Toți locuitorii palâncii sunt musulmani, militari și civili.

În afara palâncii se află trei mahalale cu populație creștină (maghiari și câteva familii de sârbi), și "mahalaua martolozilor", unde locuiesc 7 familii de sârbi⁷³.

Evlia Celebi găsește aici, la mijlocul secolului al XVII-lea, **trei medresele**⁷⁴.

GYULAVARSÁND, vezi Vârșand

HARAM, HOROM, vezi Banatska Palanka

ICTAR/Ihtar, azi sat, comuna Topolovățu-Mare, jud. Timiș

În evul mediu, înainte de perioada otomană, important târg, la est de Timișoara, pe malul Timișului⁷⁵. În 1552 devine reședință de nahie, în cadrul sangeacului Timișoara.

În 1664 e o palancă cu garnizoană constând din călărași, azapi și pedestrași⁷⁶.

INEU/Yanova

Important târg în comitatul medieval al Zarandului, în valea Crișului Alb. Cetatea devine reședința sangeacului Ineu-Pâncota, făcând parte din Vilaletul Timișoarei între 1566-1595 (când avea o garnizoană, pe timp de pace, de 331 de lefegii: ulufegii, azabi, martolozii⁷⁷), apoi aparține Transilvaniei între 1595-1658, și iar Vilaletului între 1658-1693⁷⁸. Prin 1660 devine chiar capitala vilaietului (eialetului), și până la 1684 beilerbeii stau alternativ la Ineu și la Timișoara. Această ambiguitate încetează după 1684, când beilerbeii se stabilește la Ineu, "definitiv", adică până la pierderea cetății⁷⁹, în 1693. După această dată teritoriile din nordul Mureșului ies din componența vilaietului (eialetului), care va redeveni "de Timișoara".

Localitatea se compunea din **cetatea de piatră** ("kale") de origine medievală și din "varoș"-ul (târgul) înconjurat de o **palancă** puternică și șanțuri umplute cu apa Crișului Alb. Cetatea medievală a fost preluată și întreținută de garnizoana otomană, dar în această perioadă nu au avut loc construcții semnificative. Pe un bastion a fost realizat un lăcaș de rugăciune, din material lemnos (vezi scrisoarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea din 1648, citată mai jos). În perioada domnitorilor ardeleni Gheorghe Rákóczi I și fiul său, Gh. Rákóczi al II-lea (respectiv 1633-1658) au fost în continuu efectuate lucrări de construcții mai pretențioase, cu "cioplitori artistice de piatră"⁸⁰.

La asediul din 1595 cetatea era apărată de 700 de soldați otomani. Evlia Celebi considera, prin 1660, că, în timp de război, ținutul putea să dispună de 8000 de ostași⁸¹.

Moschei: la 1595, în momentul recuceririi Ineului de către transilvăneni orașul avea **patru moschei**. Probabil, au fost construite din lemn și au dispărut în timpul luptelor ori imediat după asediu. O jumătate de

⁷⁰ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 503-504.

⁷¹ Tapu 298, respectiv ÖNB MxT 616, prin bunăvoința doamnei Klára Hegyi.

⁷² Conform defterului sangeacului din 1567. Káldy-Nagy, *op. cit.*, p. 10.

⁷³ Káldy-Nagy Gyula, *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása (Conscriptiile fiscale ale sangeacului Gyula din anii 1567 și 1579)*, Békéscsaba, 1982, pp. 47-54.

⁷⁴ Ágoston, *op. cit.*, p. 53.

⁷⁵ Localitatea de baștină a familiei lui Gabriel Bethlen, principele de mai târziu al Transilvaniei. Familia s-a refugiat în Transilvania după 1552.

⁷⁶ Fekete, *op. cit.*, doc. 237, iunie 1664, p. 85.

⁷⁷ Velics-Kammerer, p. 381, doc. CLXXXV.

⁷⁸ Fenyvesi, p. 257-258.

⁷⁹ Fodor, *op. cit.* p. 28, după Dávid Géza, *Török közigazgatás Magyarországon (Administrație turcească în Ungaria)*, manuscris.

⁸⁰ Márki, p. 258, precum și capitolele XXXIV și XXXV, pp. 83-112.

⁸¹ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 513.

secol mai târziu, în 1646, domnul Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II, afirmă într-o scrisoare, că "nici n-am văzut, nici n-am auzit ca la Ineu să fi fost vreo geamie făcută din piatră. (...) O fi fost pe acoperișul unui bastion un locșor, nu știu, dacă i s-au putrezit stâlpii și acoperișul de șindrilă".

După ce așezarea reintră, în 1658, în componența vilaietului Timișoara, va dobândi următorul aspect: "cetatea este de formă pătrată, așezată pe malul râului Criș; are bastioane mici de piatră. (...) Înăuntru, aproape de poartă, se află **geamia sultanului Mehmed** (Mehmed al IV-lea, 1648-1687). Lângă această geamie se găsesc **un turn de ceas** din scânduri și o **moară cu cai**. În interiorul cetății se află **cetatea nouă** (respectiv castelul fortificat, refăcut în timpul apartenenței la Transilvania). E o mică cetățuie frumoasă, în care, în afara odăilor ienicerilor nu se mai află nimic altceva. În cele patru colțuri sunt patru turnuri solide cu acoperiș de scânduri și cu ziduri late de douăzeci de picioare. Această cetate interioară are o poartă ce dă spre apus; și șanțul acesteia e plin.

Orașul Ineu. Râul Criș trece prin el. Pe malul drept și pe cel stâng al acestui râu se află un oraș mare, care, având forma curbată, se întinde pe pământ ca un arc. De jur împrejur sunt vreo 4800 de pași; în prezent e o **palancă** pe cale de dezvoltare. Are, în total, **opt bastioane** bine întărite și **trei porți**, și anume: spre miazăzi, poarta Timișoarei; spre apus, poarta Gyulei; spre răsărit poarta Oradiei; toate sunt din lemn. Și șanțul acestei palâneci e plin cu apele râului Criș. Se adunaseră 10.000 de raiale care săpau un șanț nou.

În acest oraș se află **geamia lui Köprülü Mehmed pașa**; e o geamie trainică și foarte frumoasă, cu acoperișul de olane și cu minaret de piatră; are mulți enoriași.

Geamia lui Haseki Osman aga: și ea se află în centru; e o geamie frumoasă și lucrată cu măiestrie; este acoperită cu olane și are un minaret de scânduri. Deasupra porții acestei geamii se află o "kitabe" (pisanie, în versuri), din 1073 A.H. (16 aug. 1662-4 aug. 1663).

Geamia lui Sofu Kenan pașa e acoperită cu olane și are minaret de scânduri.

În apropierea ei, tot la capătul podului amintit, se află **geamia lui Köprülüzade Fazil Ahmed pașa**.

În afară de acestea, mai sunt și **mesgiduri**.

Palanca are în total 800 de case, cu și fără etaj, acoperite cu olane și înconjurată de grădini. (...) Dintre toate clădirile, cele mai frumoase sunt: **saraiul pașei**, așezat lângă poarta Gyulei; are tindă și baie și mai multe încăperi, cu și fără etaj. (...) Până acum, (palanca) nu are decât o **singură baie**. La capătul podului de lemn de peste râul Criș, Ahmed pașa, fiul lui Köprülü, a construit un **han** frumos, acoperit cu olane.

Aici se găsesc, în total, 200 de prăvălii; altfel de construcții încă nu sunt⁸².

Deci **moscheea**⁸³, existentă încă la începutul secolului XX, între colțul de sud-est al cetății și podul peste Crișul Alb este, cu cea mai mare probabilitate, geamia lui Köprülüzade Fazil Ahmed pașa, ridicată de către fiul marelui vizir Köprülü Mehmed pașa, recuceritorul cetății, în cadrul unui vakîf ce a cuprins și un han în vecinătate. Clădirea era o construcție simplă de piatră, cu plan pătrat, orientat spre est - sud-est, cu tavan simplu de lemn. În interior avea un balcon de lemn, sprijinit pe doi stâlpi de lemn. Aceștia au fost înlocuiți, în 1850, cu stâlpi de cărămidă. Lângă clădire se ridica **minaretul** construit într-un mod exigent din piatră fasonată, având, în 1934, o înălțime de cca. 17 metri.

Ferestrele clădirii erau relativ mici, apropiate de tavan. Pe fațada de sud erau 3, pe cea de est 2, iar pe cea de nord o fereastră.

Moscheea a fost folosită între 1702 și 1858 ca biserică parohială romano-catolică. Ulterior, după construirea unei noi biserici, a servit ca fabrică de oțet, cu minaretul folosit drept coș de fum. În 1878 fusese restaurat sumar.⁸⁴

În cadrul măsurilor complexe luate de noua administrație românească a Transilvaniei, în urma unor măsuri tranzitorii, ia ființă, în aprilie 1921, Secția pentru Transilvania a Comisiunii Monumentelor Istorice. Aceasta îl va delega pe competentul Iuliu Marțian, "fost singurul membru de națiune română în Comisia Monumentelor istorice din fostul regat unguresc"⁸⁵, să viziteze, în octombrie 1923, și geamia de la Ineu. În urma raportului acestuia soarta monumentului ajunge subiect al dezbaterilor Adunării Deputaților în 1929, unde și Nicolae Iorga a protestat împotriva stării periclitată în care a ajuns singurul monument religios de origine musulmană din această parte a țării⁸⁶. Adunarea Deputaților va cere, în 1930, păstrarea și restaurarea lui⁸⁷.

⁸² Evlia Celebi, în C. S. VI, pp. 512-515.

⁸³ Dr. Somogyi Gyula, *Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeinek leírása* (Descrierea orașului liber regesc Arad și a comunelor comitatului Arad), Arad, 1913, II/12, p. 114.

⁸⁴ Arh. CMI, Fond. 5.24, Dosar Ineu, citat de Opreș, p. 241, nota nr. 22.

⁸⁵ Opreș, p. 41.

⁸⁶ *Idem*, p. 241, respectiv Arh. CMI, Fond 5.24, Dosar Ineu, citat de I. Opreș, *loc. cit.*, nota nr. 22.

⁸⁷ *Idem*, p. 131, precum și nota nr. 10.

În același an, clădirea a fost transferată (de către Biserica Romano-Catolică) Episcopiei Greco-Catolice din Lugoj, fără îndoială cu intenția ca ea să devină lăcaș de cult pentru mica comunitate greco-catolică, în curs de constituire. În 1931 își pierde acoperișul⁸⁸, în 1945 se dărâmă minaretul, iar "la 24 mai 1950 Comitetul Provizoriu al comunei Ineu (jud. Arad) decidea demolarea geamiei turcești (1656)"⁸⁹.

Ținând seama de informația după care clădirea avea și subsol, folosit drept cavou în perioada cât a servit ca biserică catolică⁹⁰, ar trebui să admitem, că ea ar fi putut avea origine medievală, preotomană. Însă nu se cunoaște poziția și aspectul acestei "crypta antiqua", care putea fi realizată și după preluarea clădirii de către parohia catolică, în 1702. Dr. Cornel Șorban, monograful localității, amintește, că "procesul verbal al vizitației din 1835 afirmă eronat că sub biserica-moschee nu există criptă" - prin urmare, cavoul putea fi realizat ulterior față de această dată, sau putea fi chiar în exteriorul clădirii.

JÁNOSHÁZA, Ungaria

Palancă ridicată de otomani în 1558. După 1566, anul ocupării cetății și înființarea sangeacului Gyula, își pierde importanța și este abandonată.⁹¹

JDIOARA/Jedvar, Zsidóvár ("Cetatea Jidovilor"), sat în comuna Criciova, jud. Timiș, pe valea Timișului, la circa 18 km în amonte de Lugoj.

"Și aceasta a fost cucerită de Köprülü Mehmed pașa în 1658. E o palancă de lemn, în formă pătrată, așezată între munți, pe malul râului Timiș, în sangeacul Lugoj. E o kaza recent înființată. Are dizdar și ostași. Fiind cucerire nouă, nu are construcții publice"⁹².

Fortificația otomană, nelocalizată, se afla la poalele unui pinden de deal de pe malul Timișului, pe care au fost identificate recent resturile cetății medievale Jdioara⁹³.

KANLİK⁹⁴

Palancă nelocalizată în eialetul Ineu (adică vilaietul Timișoara), cu garnizoană constând din "ostași călări (farisan), azabi vechi și noi și pedestrași (piyadeler)".

KOVIN/Kuvin, Keve, azi în Iugoslavia

Cetate medievală, reședința comitatului medieval Keve, între Palanca Veche (Pancevo) și Palanca Nouă (Horom, Banatska Palanka) în perioada otomană palancă pe malul stâng al Dunării.

Fortificația se afla printre așezările care s-au predat în 1716 ("Panciova, Ui-Palanca și Cuvin")⁹⁵, deci avea garnizoană.

LIPOVA/Lipve, oraș în județul Arad.

În evul mediu era un oraș cu mare importanță economică și culturală. Port de transbordare (în evul mediu, dar și în perioada otomană) a sării provenite din ocnele din Turda, Uioara și Ocnele Sibiului, încărcate în bărci la Portus, lângă Alba-Iulia. Localitatea, împreună cu cetatea, tot de origine medievală, era "așezată pe o câmpie mai ridicată între lacuri"⁹⁶, adică în lunca băltoasă, mlăștinoasă a Mureșului, care a fost regularizată și desecată abia în secolul XIX.

Cetatea a fost ocupată în 1551, recucerită de creștini, apoi redobândită de otomani în 1552. Centru de sangeac.

În epoca otomană Lipova reprezintă un **sistem complex de apărare**, constând din orașul înconjurat de șanț cu apă, trei fortificații distincte pe malul drept al Mureșului (cu unele elemente de origine medievală, preotomană, vezi mai jos), și din fortificația Radna, pe malul opus.

La mijlocul secolul al XVII-lea, când Evlia Celebi vizitează ținutul, "**cetatea Lipova** este o cetate de piatră, frumoasă, în formă de pentagon⁹⁷(...) și are o circumferință de 10.000 de pași. (...) Are cinci porți: la miazănoapte e **Poarta Podului**⁹⁸; la vreo 200 de pași de aceasta se află **Poarta Azapilor** (Azaplar Kapısı); la vreo 500 de pași de la aceasta e **Poarta Apei** (Su Kapısı), iar de la aceasta, la alți 500 de pași se află **Poarta**

⁸⁸ Dr. Sorbán Kornél, *op. cit.*, pp. 30-36.

⁸⁹ Vezi nota nr. 79.

⁹⁰ Dr. Sorbán Kornél, *op. cit.*, loc. cit.

⁹¹ Czigányi, István, *A török kori Arad és az azt követő idők szak* (Aradul din epoca turcească și perioada următoare), în: "Az aradi vár története (Istoria cetății Aradului)", Budapesta, 1998, p. 47.

⁹² Evlia Celebi, C. S. VI, p. 534.

⁹³ Bejan, Adrian, *Cetatea Jdioara. Raport preliminar de săpătură-campania 1973*; Idem: *Concluzii preliminare asupra săpăturilor arheologice de la cetatea feudală Jdioara, din anii 1973-1977*, în: Tibiscus, 1975, Timișoara, p. 155-156, și 1979, Timișoara, p. 199-206. Planul cetății, realizat de Marsigli în 1697, publicat de Sebestyén, p. 47.

⁹⁴ Fekete, *op. cit.*, doc. 237 din iunie 1664, p. 85.

⁹⁵ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului* (ed. de Damaschin Mioc), ed. II. Timișoara, 1981, p. 166.

⁹⁶ Giovanandrea del Gromo, în C. S. II., p. 339.

⁹⁷ în realitate, dreptunghi, cu patru bastioane romboidale în colțuri, vezi planul lui Marsigli.

⁹⁸ ori Poarta Radnei.

Battal⁹⁹, iar de la aceasta, la vreo 300 de pași se află **Poarta Timișoarei** (Temeșvar kapusu) apoi, în afară, se află **Poarta Martologilor** numită astfel după agaua martologilor, și **Poarta Șarampo**¹⁰⁰. Aceste două porți s-au aflat pe palisadele unor mahalale exterioare, care și ele asigurau o valoare, e drept inferioară, de apărare.

Cele patru bastioane, în baza planului lui Marsigli din 1697, au fețele de 12-18 stânjani și flancurile de 4-6 stânjani; "proporția lor dominantă față de curtile dau de bănuț că ar data din secolul al XVII-lea", constată Gheorghe Sebestyén, bun cunoscător al arhitecturii de apărare din perioada Renașterii¹⁰¹.

În această cetate se găseau, în total, cinci geamii și un mesgid¹⁰².

1. **Geamia cea mare** (Kanuni Camii sau Büyük Cami), datează din vremea lui Suleiman han, respectiv din 1552. E acoperită în întregime cu plumb; are cupolă (...). Se poate presupune că a fost inițial biserică creștină și a fost transformată în geamie imediat după cucerire.

2. **Geamia Timișoarei**, în apropierea Porții Timișoara. Are următoarea inscripție:

"A fost construită de un meșter pentru închinăciune;

Și data ei a fost: 'Venerata geamie'"¹⁰³.

3. În apropierea Porții Battal se află "**Geamia Alaibeiului**" (Alay Beyi Camii).

4. În mahalaua nemțească se află "**Mecetul Hagiului**".

Una din aceste geamii a fost, fără îndoială acel "*templum turcicum mechiect vulgo nuncupatum*", existent deja în "prima perioadă otomană" (1552-1595), "la colțul străzii Podului ce ducea spre Poarta Radnei cu ulița diacului Abraham". Clădirea, abandonată din 1595 a fost curățată de "Celebi tătarul", căruia i s-a permis vizitarea orașului, în octombrie 1615, dar a redevenit lăcaș de rugăciune abia în 1616, când orașul a reintrat în componența vilaietului¹⁰⁴.

Reluăm relatarea lui Evlia: "în această cetate sunt 1500 de case frumoase, mai scunde sau mai înalte; ele sunt acoperite cu șindrilă și au grădini și vii. De la un cap la altul, toate străzile sunt pardosite cu scânduri și grinzi de lemn lucios. În total se găsesc 200 de prăvălii. (...) Sunt șapte mekteb-uri (școli elementare), și o medrese.

Evlia menționează, întrucâtva mirat, că un oraș de asemenea importanță "nu are cișmele publice, Dar-ul-Hadis, Dar-ul-Kuran", adică școli superioare.

În interiorul cetății, în apropierea șanțului ce înconjură "cetatea interioară" se afla un caravanserai, cu nivelul inferior de piatră și etajul de lemn¹⁰⁵.

Cetatea de mijloc (Orta Kale): "În partea de sud a acestei cetăți mari se află cetatea de mijloc, în formă de pentagon, cu bastioane solide și foarte tari; ea are circumferința de vreo 5080 de picioare (...am făcut măsurătoarea după picior, nu după pas). Are un zid de umplutură, cu tavan și e de vreo cincizeci de picioare. Nu e o construcție de piatră, ci o palancă solidă, construită în întregime din lemn. Are un șanț ciudat, demn de admirat, prin care curge (apă provenită din) Mureșul. (...) Are o singură poartă ("Turnul Porții"), spre răsărit, și un pod mobil, foarte frumos. În jurul cetății sunt cinci bastioane, iar pe aceste turnuri stau 15 tunuri balimeze (...). În cetatea de mijloc sunt, cu totul, 150 de locuințe pentru oșteni. Cetatea aceasta are un colț anumit, unde cântă în fiecare seară meterhaneaua¹⁰⁶.

Cetatea cea frumoasă (Narin Kale)¹⁰⁷: este o cetate frumoasă de piatră cu două turnuri; prin șanțul ei curge apă. Are numai un pod mobil și o poartă solidă. Înăuntrul acestei porți se află o închisoare (...). În cetatea asta nu locuiește nimeni, afară de dizdar (comandantul cetății), de imam și de müezzini, pentru că atât vistieria, cât și munițiile și magaziile se află în această cetate.

În afara cetății se găsesc trei tekke (mănăstiri de derviși): pe drumul înspre Timișoara se află **tekke al lui Yagmur-Baba**¹⁰⁸. "În cele patru laturi ale ei sunt încăperi pentru **bektași**, asemănătoare cu grădina raiului. În ea trăiesc derviși neprihăniți și nevinovați, dreptcredincioși, cu viața curată, învățați și cu frica lui Allah". Celebru loc de pelerinaj a fost **mausoleul** sfântului, în incinta mănăstirii. Un alt sfânt respectat a fost "veneratul Șeih-Mehmed Efendi Hindi", luptător, spahiu de faimă, dar și sufi carismatic, originar din Agra,

⁹⁹ Battal înseamnă gol, nefolosit.

¹⁰⁰ Evlia, *loc cit.*, Șarampo înseamnă în maghiară palisadă.

¹⁰¹ Sebestyén, p. 45, 48.

¹⁰² Evlia Celebi, în C.S. VI, p. 505-509.

¹⁰³ *idem*, "Djami-i-șeri" - valoarea numerică a literelor este A.H. 704 = 1304-1305, greșit.

¹⁰⁴ Márki, Arad, p. 243, cu bibliografia aferentă.

¹⁰⁵ Osman Aga, p. 70.

¹⁰⁶ "mehterhane", orchestra de muzică militară.

¹⁰⁷ "narin", suplu, subțire. Cetatea este tratată separat de Ayverdi, autorul nerealizând că este vorba de un component al sistemului de fortificații al Lipovei (Ayverdi, p. 54).

¹⁰⁸ "Părintele aducător de ploaie".

India, care "acum se găsește îngropat pe colina cetății Lipova; călătorii hinduși, ca și locuitorii de la hotare, vin acolo în pelerinaj".

În apropierea fortificațiilor de la Lipova se găsea și monumentul funerar (mausoleul?) al lui Ulema Pașa, fost beilerbei de Buda, primul cuceritor al Lipovei în 1551, precum și "cimitirul celor 1001 de martiri"¹⁰⁹.

Prin Pacea de la Karlowitz (1699) se dispune demolarea cetății. Este executată de către armata imperială în 1702. Rămâne, totuși, în continuare, o garnizoană (de 40 de soldați în perioada 1700-1706)¹¹⁰.

Populația musulmană emigrează în Balcani, în 1717, după cucerirea orașului și a ținutului.

LIUBCOVA/Lebkova. Sat, com. Berzasca, jud. Caraș-Severin

Mică palancă pe malul stâng al Dunării, în sangeacul Modava.

Evlia afirmă, prin deceniul 7 al secolului XVII, că "aceasta a fost clădită de otomani". Are dizdar, 60 de oșteni, (...), meterhane de cetate, (...) are naib (ajutor de cadu). "Cetatea este o palancă mică în patru colțuri, într-o luncă largă, la două sute de pași de la Dunăre. În ea se află numai cinci case. (...) Are șanț dublu. (...) în prezent se găsesc cinci tunuri. În fața porții, dincolo de șanț, se află o **geamie** cu acoperișul și cu minaretul de scânduri. În oraș se găsesc vreo sută de case de musulmani, cu grădini și cu vii, și o sută de case de ghiauri. Toate sunt case de oameni săraci, acoperite cu șindrilă și împrejmuite cu garduri de scânduri. N-are baie și han și nici bazar, dar sunt foarte multe vii și grădini"¹¹¹.

Cam tot prin aceeași perioadă, în 1664 ostașii (neferii) din Modava, Ahram-i-Djedid (Palanca Nouă) și Liubcova se plâng că trebuie să lucreze mult la tractarea corăbiilor încărcate prin Porțile de Fier¹¹².

LUGOJ, oraș în estul județului Timiș, pe malul râului Bega.

Cetate medievală, reconstruită și modernizată în 1552. Devine, împreună cu Caransebeșul, una din cele două centre ale "Banatului de Caransebeș și Lugoj", teritoriu aparținând Principatului Transilvaniei. Ocupată de otomani în 1658, devine capitală de sangeac.

În timp de război sangeacul putea da 1000 de ostași.

În 1661 "**cetatea** este de lemn și pământ, pătrată, așezată într-o câmpie întinsă pe malul râului Timiș. Șanțul din jurul ei e plin cu apa râului (...). Cetatea are o singură poartă. Deasupra șanțului cetății se află un pod mobil, împodobit, care este ridicat în fiecare noapte. În cetate sunt 300 de case (...), unele acoperite cu stuf, altele cu șindrilă. Deoarece această cetate e cucerită de curând, nu are geamii, hanuri, băi sau dughene.

Cetatea interioară e, de asemenea, pătrată; e o cetate mică de piatră cu șanț separat. Are o poartă de lemn, care dă spre răsărit. Și deasupra acestui șanț se află un pod mobil"¹¹³.

"Cetatea interioară", mică, cu plan pătrat, din piatră, a fost probabil fortificația medievală, iar cea "exterioară", cuprinzând numeroase case, deci un cartier întreg, a fost realizată în cadrul lucrărilor din 1552, conduse de Castaldo.

Desigur, la puțin timp după cucerire au fost ridicate toate clădirile necesare pentru existența unei comunități musulmane: moscheie, baie, școală.

MAJDAN/Meydan

Comună în fostul comitat Torontal, în unghiul dintre Tisa și Mureș, la sud de Cenad. Azi în Iugoslavia.

În evul mediu aici se găsea cetatea și mănăstirea Oroszlanos. În epoca otomană a devenit așezarea Meydan ("piață" în lb. turcă). În 1877 se cunoșteau, în legătură cu ruinele cetății "mormintele turcești descoperite aici" precum și "diferitele monezi turcești ce se găsesc și azi în număr mare"¹¹⁴.

MARGINA/Marcina

Fortificație pe cursul superior al Begheului, la răsărit de palanca Făget. Controla Poarta de Fier al Transilvaniei, important drum de legătură spre Țara Hațegului.

Prima mențiune a cetății este din 1505, e posibil ca să fi fost ridicată de Iancu de Hunedoara¹¹⁵.

Între 1552-1595 și 1658-1688 face parte din sangeacul Timișoara, constituind o nahie separată.

A fost demolată în 1701, în urma dispozițiilor Păcii de la Karlowitz.

MĂNĂȘTIUR, vezi MONOSTOR

MEHADIA, comună în jud. Caraș-Severin, la aproximativ 8 km la nord de Băile Herculane.

¹⁰⁹ Evlia Celebi, V, pp. 399-402, în C. S. VI, p. 505-509.

¹¹⁰ Fodor, *loc cit.*

¹¹¹ Evlia Celebi, în C. S. VI, p. 692-693.

¹¹² Fekete, *op. cit.*, doc. nr. 188, (aprilie 1664), p. 71.

¹¹³ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 533-534.

¹¹⁴ Miletz János, *Torontál*, TRE 1877, I, p. 4-5.

¹¹⁵ Kiss, Gábor, *Erdélyi várak, várkastélyok*, Bp. 1990, p. 423.

Localitatea constituie intrarea dinspre sud a "Porții Orientale", respectiv a culoarului Timiș-Cerna, calea de intrare în Banat dinspre sud-est.

În această localitate se află două cetăți. Una e medievala cetate "Myhald", aflată la circa 4-500 m de comună, pe o coamă de deal (azi în ruină)¹¹⁶.

Cealaltă fortificație (dispărută, respectiv demolată de administrația austriacă), își are originea în anii dinaintea cuceririi otomane. A fost ocupată de otomani în 1523, împreună cu cetățile Severin și Orșova. După cucerire primește garnizoană otomană. Între 1559-1614 i se schimbă proprietarul de mai multe ori (între otomani, Habsburgi și Transilvania)¹¹⁷.

Face parte din sangeacul Modava, până în 1658, când este integrată în sangeacul Caransebeș. Este predată austrieșilor în 1716. Ocupată de sangeacheiul de Vidin, Mehmed pașa, în mai 1738. Reocupată de austriești în iulie, același an, și probabil demolată tot atunci¹¹⁸.

În 1634 are 65 lefegii¹¹⁹.

În 1664 palancă (la piciorul stâncii pe care se află ruinele cetății medievale), cu garnizoană constând din călăreți (farisan), azabi și pedestrași (piyadeler)¹²⁰.

În 1700 apare ca "menzil" (stațiune militară), cu 37 de soldați lefegii¹²¹.

MOLDOVA-NOUĂ/Modava, Mudava.

Palancă, după 1554, reședință de sangeac.

Recenta literatură numismatică¹²² afirmă, că la Mudava a funcționat, în 1566, în condițiile ultimei campanii militare a bătrânului sultan Suleyman ("Magnificul"), un atelier de **monetărie**, unde au fost produse "akce"-le, moneda de argint cea mai populară și utilizată a imperiului în acea perioadă, dar și monede de aur.

Garnizoana: cel puțin 77 (în 1591), 41 (în 1634)¹²³, 32 (în 1700), 37 (în 1707), 31 (în 1707)¹²⁴.

MONOSTOR

Fortificație neidentificată. În comitatul medieval Arad au existat două localități cu acest nume, ambele aveau fortificație în ajunul ocupației otomane. A treia identificare posibilă ar fi comuna Mănăștiur, din jud. Timiș, pe malul Begăi, la 14 km în aval de Făget.

În septembrie 1615 Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei promite sultanului restituirea următoarelor cetăți: Lipova, Șoimoș, Vărădia, Vapraș, Făget, Arad și **Monostor**¹²⁵.

NARIN KALE, vezi LIPOVA

NĂDLAC

Fortificație în fostul comitat Cenad, pe malul drept al Mureșului, ridicată probabil în secolul XV de către familia Iakșici. Nu se poate elimina ipoteza după care ea ar fi fost amenajată pe amplasamentul mănăstirii medievale Kenezmonostora, fenomen răspândit în zona Tisei, Mureșului și a Crișurilor în secolele XV-XVI.

A jucat un rol și în răscoala țărănească din 1514.

A fost una din cetățile eliberate de trupele transilvănene în 1595¹²⁶. După această dată nu a mai jucat nici un rol militar. Tradiția locală știe de o "moschee și de cetatea turcilor", dar aceste știri țin de folclor.

NOVI BECEI/Becey, Bedja, Beceiul Turcesc, azi în Iugoslavia

Așezare pe malul stâng al Tisei, în sangeacul Cenadului. Importantă cetate, cucerită în 1551, după un asediu de șapte zile, de către marele vizir Köprülü Mehmed. "Ea a fost apoi refăcută și înzestrată cu o garnizoană numeroasă"¹²⁷.

Din conscripția fiscală din 1579 aflăm, că în oraș trăiau 21 de familii musulmane (13%) și 140 familii creștine (87%)¹²⁸.

¹¹⁶ Nicolae Secară, *Castrum Myhald*, în: "Tibiscus", 1975, Timișoara, p. 167-185.

¹¹⁷ Planul cetății, realizat de Marsigli în 1697, a fost publicat de Sebestyén, p. 46.

¹¹⁸ Kiss, *op. cit.*, p. 299-301.

¹¹⁹ ÖNB Mxt 616.

¹²⁰ Fekete, *op. cit.*, doc. nr. 237 din iunie 1664, p. 85.

¹²¹ Fodor, *loc cit.*

¹²² Nicolae, Eugen, în: "Tezaure din muzeele orașului Chișinău", secolele XVI-XVIII, Coordonator Viorel M. Butnariu, Chișinău, 1994, p. 66.

¹²³ Efective comunicate de doamna Klára Hegyi.

¹²⁴ Fodor, *Das W'ilajet Temesvar*, p. 44.

¹²⁵ Márki, p. 66.

¹²⁶ Márki, p. 24.

¹²⁷ Evlia Celebi, în: C. S. VI, p. 492.

¹²⁸ Káldy-Nagy, *op. cit.*, p. 14.

"Este un voievodat¹²⁹ din sangeacul Cenad, dar face parte din vakîfurile lui Tavi-Mehmed paşa¹³⁰. Are dizdar, 40 de neferi (ostaşi de pază) (...) Cetatea, aşezată pe malul Tisei, este o **cetate frumoasă, din cărămidă**, de formă pătrată, şi n-are mai mult de 500 de paşi de jur împrejur. Prin şanţ curge apa Tisei. Are o poartă spre **schelă** şi o altă poartă dosnică. În schelă se găsesc **un han şi 50 de magazii**. Are o **geamie** înfloritoare, transformată din biserică, o **medrese, trei şcoli, un tekke, o baie, patruzeci de prăvălii** şi vreo sută de case joase, acoperite cu olane sau stuf¹³¹.

ORŞOVA/Irşava, Reşava

Cetate medievală, cucerită în 1522. În 1526 cetatea goală este reparată, întărită şi primeşte garnizoană, făcând parte din sangeacul Vidin. În toamna anului 1551 se integrează în Vilaietul Timişoara, recent înfiinţat¹³², comandantul său avea rang de sangeacbei. Câţiva ani mai târziu este integrată în sangeacul Modava. Este transformată şi extinsă, devenind palancă.

În 1634 are o garnizoană de 164 lefegii¹³³. În 1660 are 150 de soldaţi, şi numeroşi funcţionari militari şi civili¹³⁴. Între 1700-1706 sunt aici 205 de lefegii¹³⁵.

Cetatea, în această epocă, era "o palancă frumoasă, în patru colţuri, înconjurată cu ziduri de pământ, pe malul Dunării. De jur împrejur sânt 800 paşi. Are două porţi: prima, o poartă mică de lemn, dă spre răsărit, pe malul Dunării; a doua este spre apus, tot pe malul Dunării, şi dă spre oraş. Partea de sud a cetăţii e scăldată de apele Dunării, dar spre nord se află înălţimi şi şanţuri adânci.

În cetatea aceasta **palatul beifului** e mai frumos decât toate celelalte case.

Deasupra zidului de pe malul Dunării se află numeroase locuri de recreere şi fel de fel de **palate de petrecere** (adică chioşcuri). În interiorul palâncii se găsesc 50 de case, acoperite cu şindrilă. Lângă poarta cea mare se află o mică **geamie** plăcută, cu faţa spre Dunăre şi cu mulţi enoriaşi".

Cetatea interioară (Ic kale): este o cetate mică, zidită din piatră, cu patru laturi, rezistentă, rămasă din timpul ghiaurilor. În interiorul ei locuiesc numai: dizdarul, imamul, muezzinul şi mehterbaşul. Lângă turnul închisorii, deasupra porţii cetăţii interioare, există un **turn cu orologiu** (saat-kule), acoperit cu scânduri¹³⁶. În partea de apus a cetăţii interioare, pe o câmpie întinsă, se află oraşul.

În noiembrie 1701 au fost executate lucrări de reparaţii la cetate.¹³⁷

În momentul vizitei lui Evlia Celebi în **oraş** (adică în mahalaua exterioară) "se găseau trei sute de case, cu şi fără etaj, unele din piatră, altele din lemn, toate fiind acoperite cu şindrilă. Are o **geamie, un mesgid, o medrese, un mekteb** (şcoală elementară) şi zece dughene; nu are bedesten, dar se găsesc tot felul de produse. La marginea şanţului cetăţii se află o **baie** şi un **han** pentru negustori. Pe malul Dunării se găsesc casele mari şi frumoase, cu grădini, ale ghiaurilor greci; au şi o **biserică** a lor¹³⁸.

Orşova este ultima aşezare părăsită de administraţia otomană, fiind cucerită de imperiali în 27 august 1717¹³⁹. Pacea de la Passarowitz (Pojarevat), din 1718 consfinţeşte retragerea administraţiei otomane din tot teritoriul Vilaietului Timişoara. Imperiul Habsburgic va demola numeroase cetăţi otomane, şi va ridica, în punctele strategice ale propriului său sistem de apărare o serie de fortificaţii moderne, în sistem Vauban, ce se vor păstra în mare parte până în zilele de azi.

Însă istoria otomană a cetăţii Orşova, respectiv a zonei Porţilor de Fier nu se încheie aici. În 1736 izbucneşte un nou război între otomani şi Imperiul Habsburgic, în condiţiile superiorităţii de forţe a otomanilor. Pacea de la Belgrad (1739) stabileşte revenirea Serbiei (de nord) şi a Olteniei în sistemul politic al Imperiului Otoman. Frontiera este astfel stabilită, ca Orşova (şi Ada-Kale) să rămână cetăţi otomane. Ea va fi părăsită de către musulmani abia în 1790, când cu ocazia capitulării părăsesc Orşova 2740 de persoane, din care 1927 militari şi 816 bolnavi, femei, copii.

PALANCA NOUĂ, vezi BANATSKA PALANKA

PALANCA VECHE, vezi PANCEVO

¹²⁹ Voyvodalik: centrul de administrare a unui hass, adică a unui mare domeniu în folosinţa administraţiei centrale sau a unui mare demnitar.

¹³⁰ Tavi (cel Lung) Mehmed: adică Sokollu Mehmed paşa, mare vizir (1565-1579).

¹³¹ Evlia Celebi, în: C. S. VI, p. 649.

¹³² Fenyvesi, László, *A temesköz-szörényeségi véghatárak funkcióváltásai (1365-1718)*. (Modificările de funcţiune a zonei militare de apărare din ținuturile timişene şi severinene, 1365-1718), în: "Véghatár és régiók a XVI-XVII. században", Eger, 1993, pp. 235-288, respectiv la p. 256.

¹³³ ÖNB MxT 616.

¹³⁴ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 649.

¹³⁵ Fodor, p. 44.

¹³⁶ Măsură de lungime echivalentă cu distanţa de o oră de mers cu calul la pas obişnuit, CS.VI. P. 695, nota nr. 367.

¹³⁷ Dávid Géza, *op. cit.*, p. 43.

¹³⁸ Evlia Celebi, în *Seyahatname*, vol. VII, p. 430, respectiv *Căiătorii Străini în Țările Române*, vol. VI, p. 694-695.

¹³⁹ Fenyvesi, *op. cit.*, p. 258.

PANCEVO/Eski Palanka, Palanca Veche

Fortificație ("parkan") la gurile Timișului, pe malul stâng al Dunării, capitală de nahie în sangeacul Timișoarei, mai apoi, spre sfârșitul epocii otomane, capitală de kaza.

La mijlocul secolului al XVII-lea era "o **palancă** de lemn în formă pătrată și e așezată într-o luncă, în apropierea vărsării râului Sava în Dunăre. De jur împrejur are 100 de pași. În ea se află dizdarul (comandantul), 50 de neferi, suficiente **depozite de muniții, o geamie, un han și un mic bazar**, dar nu are baie. Cele mai multe case sunt acoperite cu stuf¹⁴⁰".

În 1708 se impuneau lucrări de reparații la cetate¹⁴¹.

Garnizoana, în 1634: cel puțin 81¹⁴²; în 1700-1706: 169 de soldați (lefeșii).

PĂDURENI/Erdőhegy

Palancă (parkan) construită în 1571-1572¹⁴³ pe malul stâng al Crișului Alb, azi cartier al orașului Chișineu-Criș.

După lista de soldă a garnizoanelor vilaietului, din 1590-91, numărul total al lefeșilor era 260 de oameni: mustahfizi, ulufegii, azabi, 27 martolozii sârbi, și 5 mütferrika. Printre aceștia îi întâlnim pe Muhieddin, imamul și hatipul **geamiei** garnizoanei, precum și pe muczzin-ii Ibrahim Khalfa și Murteza, cel din urmă slujea poate într-o **a doua geamie**¹⁴⁴. În afara lefeșilor mai era un număr necunoscut de lefeșii-timarioți.

Garnizoana număra, în anii 1575-1590, 271 de militari.

PÂNCOTA

Important târg medieval, clădirile și incinta mănăstirii benedictine medievale au fost transformate în fortificație la sfârșitul secolului XV sau la începutul secolului următor. Otomanii preiau fortificația¹⁴⁵, și o întăresc în 1558¹⁴⁶. Azi amplasamentul fortificației otomane se află în zona protejată a "cetății turcești"¹⁴⁷.

Între 1565-1595 e reședință de sangeac, împreună cu Ineu¹⁴⁸.

Între 1595-1608 își schimbă de mai multe ori apartenența. Este ruinată și abandonată după 1608.¹⁴⁹

RADNA

Palancă, pe malul drept al Mureșului, în dreptul cetății Lipova. "Mai de mult, peste acest râu se afla un pod suspendat cu lanțuri; această cetate fusese clădită atunci de Ulama pașa¹⁵⁰, gaziu și martir; acum¹⁵¹ însă e cam ruinată. În cetate sunt douăzeci de case de creștini; are comandant și douăzeci de soldați martalogi¹⁵². Toată populația Lipovei își avea aici cimitirul; acum însă acesta e spre cetatea Lipova¹⁵³."

La Radna funcționa și o capelă de pelerinaj pentru catolici, reparată în 1668 și 1681¹⁵⁴. Pe locul ei s-a dezvoltat ulterior mănăstirea franciscană, cu imensa biserică barocă de azi.

SÂNNICOLAU-MARE/Şemkoloş, în jud. Timiș.

Menționat de Evlia Celebi, în lista "cazalelor și cetăților din vilaietul Timișoara"¹⁵⁵.

SZARVAS/Sarvaş, azi în Ungaria

Palancă (parkan) în sangeacul Gyula, construită în 1584¹⁵⁶. În 1590-91 are 195 de ostași (ulufegii, azabi și reiși, martolozii și 5 mütferrika)¹⁵⁷.

¹⁴⁰ Evlia Celebi, în C. S. VI, p. 491.

¹⁴¹ Dávid Géza, *op. cit.*, p. 46.

¹⁴² Österreichische Nationalbibliothek, manuscrisul otoman ÖNB, Mxt 616, prin bunăvoinței cercetătoarei budapestane dr. Klára Hegyi.

¹⁴³ Márki, Arad, II, p. 5, 161.

¹⁴⁴ Márki, Arad, II, p. 243, respectiv Velics-Kammerer, I, p. 377, doc. CLXXVIII.

¹⁴⁵ Dr. Márki Sándor, *A pankolai ásatások (Săpăturile din Pâncota)*, TRÉ. 1885, p. 200-201.

¹⁴⁶ Márki, p. 1.

¹⁴⁷ Lista monumentelor, 02. județul Arad, monumentul 02. A. 027, Oraș Pâncota, "Cetatea turcească", la 500 m, est de oraș (Așezare din epoca bronzului, urme de cetate medievală, urmele abației, sec. XIII).

¹⁴⁸ Márki, p. 166.

¹⁴⁹ Márki, p. 54.

¹⁵⁰ Cuceritorul Lipovei în 1551. A murit la recucerirea cetății, în 1552.

¹⁵¹ În jurul anului 1660.

¹⁵² Martalogi (martoloz): soldați în trupe ajutătoare, de obicei creștini, din Balcani, respectiv sârbi. Ei locuiau în mica palancă din Radna.

¹⁵³ Evlia Celebi, în C. S. VI, p. 509.

¹⁵⁴ Márki, p. 155.

¹⁵⁵ Evlia Celebi, p. 503.

¹⁵⁶ Márki, Arad, p. 12-13.

¹⁵⁷ Velics-Kammerer, Defterek, p. 381.

ȘARDE, Șarad

Palancă ("parkan") în eialetul Ineu (adică vilaietul Timișoara), sangeacul Timișoara, cu garnizoană constând din 14 lefegii în 1634¹⁵⁸, respectiv din ostași călare, azabi și pedestrași, în 1664¹⁵⁹. Localitate dispărută, în evul mediu târgul Sarád/Șarad¹⁶⁰, la sud-est de Pișchia, jud. Timiș, respectiv la nord-est de Timișoara.

ȘIRIA/Șiri, Vilagoș, Lagoș

Pe raza așezării de azi se găseau două obiective militare: cetatea Vilagoș, devenită fortificația otomană Lagoș, și palanca din târgul medieval Șiri/Șiria, din apropierea cetății.

Lagoș se afla "la hotarul sangeacului Ineu". Între 1566-1595 și 1616-1693 aparține Vilaietului Timișoara. În 1590 are 37 de ostași (azabi și martolozi)¹⁶¹.

În 1660 era "o cetate solidă, din piatră, și e ridicată pe o stâncă roșie, strălucitoare. E mică întocmai ca un cuib de șoimi. (...) în cetate se găsesc 60 de case, o geamie și un hambar (...). Are o singură poartă, ce dă spre răsărit. (...) în fața porții cetății se află locul de pelerinaj al martirilor"¹⁶².

ȘOIMOȘ/Solmoș, Solmos

Cetate de piatră medievală (apoi "kale", adică cetate), pe o înălțime stâncoasă, în apropiere de Radna, în sangeacul Lipova, lângă malul drept al Mureșului. Cu garnizoană otomană în 1552-1595 și 1614-1688¹⁶³.

Apărătorii otomani au abandonat-o în 1595, în luptele antiotomane ale lui Sigismund Bathory¹⁶⁴.

În jurul anului 1660 era "o cetate înaltă pe pământul sangeacului Lipova. Fiind o cetate solid fortificată, are un dizdar, ostași, tunuri și muniții. Are o singură poartă, ce dă spre apus, 30 de case și un șanț adânc, săpat în stâncă, (...). În cetate se găsește o mică geamie a lui Suleiman han (Sulciman Magnificul; probabil capela cetății medievale), în ea nu încap mai mult de zece oameni"¹⁶⁵.

Prin 1560 avea 43 de timarioți-lefegii¹⁶⁶.

TĂUȚI, jud. Arad

"În partea interioară a comunei se observă ruinele unei vechi cetăți turcești. Pe vremuri a fost sediul unui demnitar turc"¹⁶⁷.

TIMIȘOARA/Tamișvar

Cetate și oraș important, dezvoltat, încă din evul mediu, pe câteva "insule" înconjurată de mlaștinile formate de brațele râurilor Bega și Timiș. Cele mai importante surse de informații privind cartierele, fortificațiile și edificiile din Timișoara în perioada otomană sunt memoriile de călătorie ale lui Evlia Celebi ("Seyahatname")¹⁶⁸, notele diplomatului austriac Ottendorf¹⁶⁹, care a petrecut mai multe luni la Timișoara, în anul 1667, precum și planul orașului, desenat de "Radonia, mimar (arhitect) al Timișoarei" cu situația din jurul anului 1700¹⁷⁰, respectiv cel ridicat de către căpitanul Perrette în 1716, imediat după cucerirea de către imperiali¹⁷¹.

Coroborând datele și descrierile din aceste surse, și folosind și alte materiale iconografice contemporane, arhitectul Mihai Opreș, în temeinica sa "mică monografie urbanistică" dedicată orașului Timișoara¹⁷² a oferit o imagine cuprinzătoare a acestei metropole regionale otomane. În baza informațiilor domniei sale, și fructificând și alte izvoare, vom încerca să realizăm o imagine mai cuprinzătoare a capitalei unui vilaiet de frontieră.

"Puterea Timișoarei consta în mai mică măsură în fortificațiile sale, ci mai ales în așezarea ei naturală în mlaștinile râurilor Timiș și Bega"¹⁷³.

¹⁵⁸ ÖNB Mxt 641.

¹⁵⁹ Fekete, *op. cit.*, doc. 237, iunie 1664, p. 85.

¹⁶⁰ Engel, p. 117 și harta.

¹⁶¹ Velics-Kammerer, p. 381, doc. CLXXXIV.

¹⁶² Evlia Celebi, C. S. VI, p. 511-512.

¹⁶³ Márki, p. 155.

¹⁶⁴ Márki, p. 20.

¹⁶⁵ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 511.

¹⁶⁶ Tapu 356, Klára Hegyi.

¹⁶⁷ Dr. Somogyi Gyula, *op. cit.*

¹⁶⁸ C. S. VI.

¹⁶⁹ *Budáról Belgrádba 1663-ban, Ottendorf Henrik képes útleírása (De la Buda la Belgrad în 1663, notele ilustrate de drum ale lui Heinrich Ottendorf)*, Szekszárd, 1943.

¹⁷⁰ Arh. Mihai Opreș, *Timișoara, Mică monografie urbanistică*, București, 1987, p. 19.

¹⁷¹ *Idem*, p. 22-23.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ Preyer, p. 182.

Numărul soldaților în garnizoană (în timp de pace): în 1590-1591: lefegji (ulufegji, azabi, reiși, martolozii și 4 mütferrika): 258 oameni¹⁷⁴; în 1634: 1091¹⁷⁵ înainte de 1699: 1848. După 1700: 4262 (prin retragerea garnizoanelor din ȧiaetele eliberate de austrieci); în 1706: 3371; în 1707: 3034¹⁷⁶. Evlia Celebi pomeneste, printre demnitarii și funcționarii principali de aici, și pe șehr-emini (administratorul orașului) și pe mimar-bași (arhitectul șef, starostele constructorilor).

Timișoara se compunea în perioada otomană din următoarele patru zone distincte¹⁷⁸:

A. Fortificația de origine medievală, numită *castel*.

Castelul era o construcție de piatră, cu patru bastioane cilindrice și cu un turn cu secțiune dreptunghiulară pe fațada dinspre nord. Se găsea în interiorul unei incinte, având patru bastioane cilindrice, realizate din lemn și pământ, și un turn de poartă cu plan dreptunghiular (Poarta Nouă, Yeni Kapı) în dreptul turnului de intrare în castel, singura intrare în această "cetate interioară", ("ic kale"). (...) Spre oraș se află trei rânduri de porți de fier, boltite, iar între două porți se găsesc poduri mobile, ce se ridică cu macarale. Bolțile sunt construite din cărămidă¹⁷⁹.

În turnul de poartă se băteau tobele de trei ori pe zi, pentru chemarea la rugăciune. Ansamblul era înconjurat de un șanț cu apă. În castel locuia beilerbeiu, respectiv, în absența lui, caimacamul (locuitorul) său, și se îngrijea de sumele obținute din taxe și impozite, de materialele de război, de alimente și de deținuți. Tot aici își avea locuința dizdarul (comandantul cetății), chehaia, un imam și un müezzin. "Un străin nu poate intra nici măcar s-o vadă; dacă cere voie să intre, poate intra numai după ce și-a predat armele străjilor de la poartă¹⁸⁰". Ottendorf confirmă acest fapt: membrilor delegației austriece nu li s-a permis vizitarea castelului.

B. Cetatea, inițial, cartierul fortificat din preajma castelului; cu mai multe biserici și mănăstiri medievale.

În perioada otomană devine *varoș*¹⁸¹-ul, respectiv orașul fortificat, cu principalele instituții religioase, culturale și obștești-comerciale, și cu populație majoritar musulmană (aici aflându-se totuși strada, respectiv "mahalaua" latinilor, a negustorilor privilegiați raguzani).

"Orașul avea fortărețe exterioare bune, un drum acoperit (adică bazar), șanțuri duble cu apă și un zid de apărare puternic. Fortărețele exterioare ale orașului, cu toate că nu au fost acoperite cu ziduri, aveau de jur-împrejur piloni puternici de stejar, de 15 la 18 țoli în diametru, care au fost adânc înfiți în pământ și totuși atângeau o înălțime de peste 7 picioare¹⁸². "Împrejmuirea este făcută din împletituri de nuiele și pare un zid subțire și lustruit. Meșterul constructor a împletit această împrejmuire din viță sălbatică, pe care a tencuit-o apoi cu argilă și cu var alb, construind astfel o cetate albă de tot¹⁸³. Ottendorf constata, că Cetatea era înconjurată de palancă, adică "de un zid făcut din stâlpi puternici, înalți și din împletituri dați cu pământ, realizat și umplut cu pământ atât de puternic, încât un unele locuri se pun peste el și tunuri¹⁸⁴".

În spatele acestui zid pe alocuri, mai ales la Poarta Azabilor, se aflau resturi ale unui zid mai vechi.

În afara acestor ziduri se afla un canal, cu apă curgătoare.

"Cetatea are cinci porți; acestea sunt niște porți de fier fixate în lemn, boltite, duble, puternice, înalte și late. În fața fiecărei porți se află un pod de lemn, atârnat cu macara. Porțile se închid în fiecare noapte, iar podurile sunt și ele trase cu macarale și așezate înaintea porților pentru apărare¹⁸⁵.

Pe planul lui "Radonia Mimar" se identifică următoarele porți și bastioane (Fig. X.)¹⁸⁶:

- din *castel* se intra prin *Poarta Nouă* (sau Poarta Belgradului). (*A fost ulterior demolată, și în continuarea Drumului Belgradului, dar în exteriorul Castelului, pe teritoriul Palăncii Mici, a fost ridicată, ca parte a noii cetăți de tip*

¹⁷⁴ Velics-Kammerer, p. 373, doc. CLXXIV.

¹⁷⁵ Österreichische Nationalbibliothek (Ö.N.B.) manuscrisul otoman Mxt 616, prin bunăvoința cercetătoarei budapestane dr. Klára Hegyi.

¹⁷⁶ Dávid Géza, *op. cit.*, Fodor Pál, *op. cit.*

¹⁷⁷ Nu ne-am propus, nici nu poate fi scopul prezentei lucrări, să stabilim numărul total al militarilor din Timișoara, în diferitele momente ale istoriei otomane a orașului și a ținutului. Același lucru afirmăm și în legătură cu populația musulmană civilă. Cifrele pe care le oferim demonstrează, credem, continuitatea existenței unei populații musulmane în aceste așezări, ceea ce a justificat ridicarea unor construcții legate de această civilizație, respectiv funcționarea unor instituții administrative, culturale, de învățământ și de binefacere.

¹⁷⁸ Vezi și Preyer, Johann N., *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár/Monografia orașului liber crăiesc Timișoara* (ed. bilingvă), Timișoara, 1995, p. 182.

¹⁷⁹ Evlia Celebi, p. 501.

¹⁸⁰ Evlia Celebi, p. 500.

¹⁸¹ La Evlia Celebi, "Šehr-i-Temeşvarin varoşu", varoş-ul orașului Timișoara, p. 500.

¹⁸² Preyer, p. 182.

¹⁸³ Evlia, p. 496-497.

¹⁸⁴ Ottendorf, p. 72.

¹⁸⁵ Evlia, p. 498.

¹⁸⁶ Harta din 1700 desenată de "Radogna Meimar", probabil "arhitectul șef", (mimarbași) al orașului, după: Opreș, *Timișoara*, fig. 13, p. 19.

*Vauban, Poarta Petrovaradinului*¹⁸⁷);

- tot aici se afla "mica poartă din cetate" (küçük kale kapusu), într-un colț al cetății, apărată de mlaștină. De aici se mergea în Palanca Mică, peste un lung pod de lemn¹⁸⁸.

- urma, în direcția acelor de ceasornic, Bastionul Cetății Interioare;

- **Poarta Turnului Sângeriu** (Kanlı Kapu), (la Evlia Celebi "Poarta Malului" – Yalı Kapı). *La asediul din 1716 nu mai exista, probabil s-a renunțat la folosirea ei cu ocazia lucrărilor de reparații și refaceri de după 1700.*

- Bastionul Turnului Sângeriu; "este un turn dreptunghiular, dar în stare proastă; și, deoarece se află la capătul orașului, este folosită de lume puțină¹⁸⁹".

- Bastionul Ienicerilor;

- **Poarta Cocosului** (Horoz Kapısı); "la fel un turn frumos, din pietre dreptunghiulare, cu un culoar acoperit, ridicat tot de Castaldo. Se află și azi pe el un ceasornic, care arată și bate orele. Deoarece însă turcii nu se prea pricep la el, rareori arată ora exactă¹⁹⁰". Deasupra porții găsim un **chioșc**: "se află o clădire înaltă și deschisă în toate părțile; deși e construită numai din lemn, totuși este lucrată cu multă măiestrie. Orice trecător sau musafir poposește acolo.

Tot acolo e și turnul cu orologiu, iar deasupra lui se află un cocoș de fier. Când vântul atinge cocoșul, acesta se mișcă scârțâind și arată direcția vântului. E lucrat cu foarte multă măiestrie și după el i s-a dat denumirea de Poarta Cocosului¹⁹¹".

- Bastionul spahiilor;

- Bastionul Arsenalului;

- **Poarta Azapilor**; își ia numele de la azabi, soldați pedestrași turci, de valoare inferioară ienicerilor. Evlia Celebi redă textul inscripțiilor (kitabe) de pe poartă, care sunt din AH 1052 și 1053, (respectiv 1642-1644)¹⁹².

- Bastionul Porții Azapilor "este un turn dreptunghiular frumos, ridicat pe vremuri din piatră de către generalul imperial Castaldo"¹⁹³.

- Bastionul Porții Apei;

- **Poarta Apei** (Su Kapusu, la Evlia Celebi Poarta Malului, Yalı Kapusu, numită după cucerirea Poarta Lugojuului, *pe locul ei au ridicat ulterior austriecii Poarta Transilvaniei*¹⁹⁴). "Acesta este un turn puternic, dreptunghiular; și deoarece în acest loc se întâlnesc brațele Timișului, venind dinspre cetate, șanț și Insulă, apa aici este curată și bună de băut, bogații orașului își duc apa de aici¹⁹⁵.

În Cetate sunt patru mahalale. În mahalalele de la Poarta Azapilor, de la Poarta Cocosului și de la Poarta Malului sunt 1200 de case mai scunde sau mai înalte, (...) toate acoperite cu șindrilă; coșurile lor sunt țuguiate. Sunt case strâmte, construite în forme diferite, fără curți și fără grădini¹⁹⁶". Cele patru "mehalle"-le, erau delimitate de două străzi principale, care se intersectau.

- Mahalaua de sud-vest era cuprinsă între poarta prin care se intra în Castel, Turnul Sângeriu, Bastionul Ienicerilor și Poarta Cocosului. Avea în interiorul său **geamia "Ali Bei"**, și grupul de clădiri ce constituiau "Mahalaua Latină", adică micul cartier al negustorilor raguzani (ce beneficiau de ample privilegii în tot Imperiul Otoman).

- Mahalaua de nord-vest era delimitată spre exterior de Poarta Cocosului, Bastionul Spahiilor, Bastionul Arsenalului de Artilerie și Poarta Azapilor, și aici se afla **"Saraiul Pașei"** ("locuința lui Ali pașa, nu departe de Poarta Cocosului"¹⁹⁷), clădire cu etaj, cu scări exterioare și un foișor acoperit¹⁹⁸.

- Mahalaua de nord-est se afla între Poarta Azapilor și Poarta Apei, aici aflându-se **geamia "Gimgame"** (sau Gemgeme)¹⁹⁹. *Presupunem, că aceasta este "moscheea, care se afla în locul bisericii piariștilor de azi", și*

¹⁸⁷ Preyer, p. 188, notă.

¹⁸⁸ Ottendorf, p. 73.

¹⁸⁹ Ottendorf, p. 74.

¹⁹⁰ Ottendorf, p. 74.

¹⁹¹ Evlia Celebi, p. 499.

¹⁹² Evlia Celebi, p. 498.

¹⁹³ Ottendorf, p. 73.

¹⁹⁴ Preyer, p. 188, notă.

¹⁹⁵ Ottendorf, p. 73.

¹⁹⁶ Evlia Celebi, p. 499.

¹⁹⁷ Ottendorf, p. 77.

¹⁹⁸ Imaginea desenată de Verseggi Ferenc prin 1605, cu explicațiile desenatorului.

¹⁹⁹ Menționată și de Evlia Celebi.

unde "deja înaintea iezuiților – adică prin 1716-1717 – se instalaseră franciscanii din Provincia Bosnia"²⁰⁰.

- Mahalaua de sud-est se afla între Poarta Apei, mahalaua latinilor și Poarta Belgradului (Poarta Nouă). Aici se afla **"Geamia Mare"** sau **"Geamia lui Suleiman han"**, inițial biserica parohială medievală Sf. Gheorghe, probabil primul lăcaș de cult musulman, transformat imediat după cucerirea Cetății. Prin 1660 "a fost un lăcaș mare de rugăciune, dar acum e șubredă. E o clădire din calcar (...). În prezent această geamie e plină cu grămezi de pesmeți pentru gazii musulmani"²⁰¹.

Ea a fost ulterior reconstruită, probabil, din temelii, deoarece avea, în momentul preluării de către ordinul iezuit, după 1716, orientare după "kibla". (*Clădirea a servit, după retragerea otomanilor, ca magazie de provizii, apoi, împreună cu "trei case mici turcești, lângă moschee" va deveni în 1717-1718 biserica și "misiunea iezuiților", prin donație a împăratului Carol al VI-lea. A fost demolată la sfârșitul secolului XIX*)²⁰².

C. În afara "tradiționalului" oraș otoman, constând din "varoș" și "ic kale", respectiv Cetatea și Castelul, se aflau suburbiile, "vorstadt"-urile²⁰³ sau "mehalle"-lele exterioare. Ele se aflau tot pe "insule" înconjurate de mlaștini sau brațele sistemului râurilor Bega și Timiș. Principalele zone erau **"Palanca Mare"** și **"Palanca Mică"**, care la rândul lor se împărțeau în zece mehalle-le. "Palăncile" dispuneau de fortificații, constând din ziduri și porți din lemn și pământ. În vecinătatea Cetății și Palăncii Mari se afla mica insulă a **Pulberăriei**, fortificată și ea, dar orașul se întindea, mai ales în timp de pace, mult în afara incintelor fortificate, cuprinzând case de odihnă, livezi și vii, "tekke a lui Hüssein Baba", mori de apă, dar chiar și moschei, denotând existența unei populații destul de numeroase trăitoare în afara "miezului dur" (adică apărabil, în caz de asediu) al așezării. Probabil existau în această zonă exterioară și hanuri.

C. 1. - cartierul din sudul fortificației, numit ulterior **Palanca Mică**; se afla în vecinătatea Castelului, și era un cartier înconjurat de palancă și canal de apă. Aici se afla **Geamia "Hunkiar"** (pe harta Perrette: Moscheea Castelului). O altă geamie se afla în mijlocul cartierului²⁰⁴. (*Una din aceste geamii este "moscheea pe care au primit-o în primul an după recucerirea orașului franciscanii Provinciei Ungare - S. Salvatoris". În anul 1722 cartierul a fost evacuat în urma avansării lucrărilor de fortificație*)²⁰⁵.

C. 2. **Palanca Mare** era cartierul exterior, dezvoltat la nord-vest, nord și est de cartierul "Cetate", de-a lungul căii spre Buziaș.

În Palanca Mare se aflau **trei geamii**: una în partea de apus, una în centru și una în colțul de răsărit al mahalalei. Geamia din apus a fost probabil cea din "mahala, aproape de Poarta Cocoșului, și de șanț; o moschee frumoasă, nouă, și se numește **Seid-Ahmed-mesgid**"²⁰⁶.

În partea de răsărit a Palăncii Mari (respectiv în "Insulă", după denumirile folosite de Ottendorf) se afla **biserica călugărilor franciscani**. Tot în Palanca Mare se afla și biserica ortodoxă.

În anul 1722 se consemnează mutarea călugărilor franciscani salvatorieni din Palanca Mică, cartier în mare parte demolat în urma lucrărilor de fortificație, "în Palanca Mare, unde, din partea administrației de stat, le-a fost dată o veche biserică, Sf. Ecaterina, datând încă dinaintea turcilor"²⁰⁷.

În apropierea Poartei Azapilor, se afla un **han**²⁰⁸.

După cucerirea, în septembrie-octombrie 1716, a Timișoarei, au început imediat lucrările de construire a unei fortificații de tip Vauban. Lucrările au continuat mai multe decenii. Astfel în 25 aprilie 1723 (...), pentru zidurile **noii fortărețe, care trec spre nord peste fortificațiile vechi, a fost pusă piatra de temelie** (...) ²⁰⁹.

Istoriografia Timișoarei menționează următoarele asedii ale cetății: 1. Doja, 1514; 2. cucerită de Sokollu Mehmed în 1551, 3. recucerită de Ahmed pașa în 1552; 4. impresurată de Sigismund Bathory (iulie-august 1596); 5. asediată de Ștefan Josika (octombrie-noiembrie 1597); 6. asediată, fără succes, de principele elector de Saxonia (august 1696); 7. cucerită, după 48 de zile de asediu, de oștile conduse de prințul Eugen de Savoia (septembrie-octombrie 1716). Următorul și ultimul asediu a avut loc în 1849.

Asediile din 1596, 1597 și 1696, respectiv evenimentele mai sus menționate, din anii 1577 și 1603, au produs multe distrugerii, nu numai în fortificații, dar și în interiorul celor două Palănci, și chiar în Cetate. Astfel în cei 164 ani cât a durat

²⁰⁰ Preyer, p. 189.

²⁰¹ Evlia Celebi, p. 499.

²⁰² Preyer, p. 189.

²⁰³ Ottendorf, în descrierea din 1663, numește cele două palănci "vorstadt" (adică cartiere marginase), care se numesc "Insel" (insula) respectiv "Ratzenstadt" (orașul sărbesc).

²⁰⁴ Harta lui Perrette: clădirea "K".

²⁰⁵ Preyer, p. 190.

²⁰⁶ Ottendorf, p. 73.

²⁰⁷ Preyer, p. 191.

²⁰⁸ Harta lui Radonia Mimar?

²⁰⁹ Preyer, p. 191.

perioada otomană a Timișoarei (1552-1716) ansamblul clădirilor s-a modificat continuu, clădirile de locuit, dar chiar și cele publice, au fost reparate ori refăcute de mai multe ori.

Moscheile erau prezente, după cum am văzut, în toate zonele ale orașului. Găsim o inventariere a lor, contemporană cu cea a lui Evlia Celebi (în jurul anului 1660), în notele lui Ottendorf, care a stat în 1663 câteva luni aici. El numără la Timișoara "opt moschei mari, cu turnuri înalte, construite în mod obișnuit, din cărămidă, iar turnurile lor sunt acoperite cu plumb. În Oraș sunt două moschei, la stânga și la dreapta de bazar, una se află pe Insulă, iar în celelalte părți ale cartierului exterior sunt cinci.

Prima din cartierul exterior este **Kadîngea-mesgid** (de la kadîn, femeie?), într-o piață, lângă hanul de acolo.

A doua e **Kîlîgea-mesgid** (kîlîdj, sabie?), în cartierul exterior, lângă drumul ce merge spre Belgrad.

A treia, **Hunkiar-mesgid** (moscheea sultanului) se află în oraș, în partea de dincoace de bazar, în privința strigărilor din turn celelalte trebuie să o urmeze.

În cealaltă parte a bazarului, în apropiere de Castel, se află cea de-a patra, se numește **Gimgime-mesgid**.

Cea de-a cincea se află în mahala, aproape de Poarta Cocoșului, și de șanț; este o moschee frumoasă, nouă, și se numește **Seid-Ahmed-mesgid**, după Seid Ahmed pașa, sugrumat acum doi ani la porunca împăratului turcesc de către Ali pașa. Mormântul lui se găsește în curtea templului, făcut în forma și înălțimea altarelor noastre, din pietre dreptunghiulare, după obiceiul turcesc: la cap are un stâlp în opt colțuri, cu un turban de piatră la vârf, are unu și la picior, care e însă doar ascuțit²¹⁰.

Evlia Celebi completează informațiile noastre despre această geamie. El începe enumerarea celor "zece lăcașuri de închinare" din Timișoara cu geamia lui Sidi-Ahmed pașa, lăcaș nou de rugăciune, în afara Porții Cocoșului, la marginea șanțului (deci, în partea de apus a Palâncii Mari). "Fiind situată în centru și în bazar, are mulți enoriași și mulți slujitori. Ferestrele-i fiind așezate pe partea mihrabului, ele privesc spre râul Timiș care curge prin șanțurile cetății". Deasupra porții se găsea inscripția, pusă de ctitor, vizirul "care l-a ucis pe Rakoczi cel rău, adică vizirul cel milostiv și biruitor", în anul hegirei 1070 (sept. 1659-sept. 1660)²¹¹.

Cea de-a șasea se află în Insulă, se numește **Silahtar-mesgid**.

Cea de-a șaptea se află nu departe, în cartierul exterior, și se numește **Aișe-Kadîn-mesgid** (a doamnei Aișe).

Cea de-a opta se află în afară de tot, aproape la capătul mahalalei, se numește **Muradie**.

În afara moscheilor mari în cartierul exterior mai sunt **trei moschei** mici, de lemn, nepretențioase, cu turnurile scunde, tot de lemn, dar suficient de deschise, ca muezinul să poată înconjura turnul, și să-și facă strigarea la ora obișnuită a rugăciunii; una e la Poarta Azapilor, alta lângă Timiș, la biserica sârbească, iar a treia la capătul Insulei²¹².

După Evlia Celebi "în Cetate sunt patru geamii", el menționează "geamia lui Suleiman han, geamia Gemgeme și geamia Șiket (?)", precum și patru tekke, șapte mekteburi²¹³.

Se știe că una din moscheile enumerate a fost inițial biserica iezuiților²¹⁴.

Un alt grup de informații referitoare la lăcașurile de cult musulmane este oferit de actele emise de cancelaria sultanului. Astfel aflăm din registrele de solde, că **Prima geamie** avea în 1625 13 slujitori plătiți de administrația centrală: imami, müezzini, hatipi, cântăreți, lampagii, predicatori, slugi²¹⁵.

Geamia lui Tesvidj Pașa²¹⁶. Imamul ei era și imam la Geamia cea mare.

Geamia interioară, din hass: în 1625 avea personalul constând din 12 persoane²¹⁷, printre care și un muzicant, și un învățător.

Mesgidul din mahalaua "Şegheşd": nu avea hatip, în total slujeau aici 10 oameni, unul dintre ei era imam și învățător²¹⁸.

²¹⁰ Ottendorf, p. 75-76.

²¹¹ Evlia Celebi, p. 500.

²¹² Ottendorf, p. 75-76.

²¹³ Evlia Celebi, p. 499.

²¹⁴ Richard F. Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers Osman Aga aus Temeschwar* (E. J. W. Gibb Memorial, New Series XXVIII, 1980, p. 18, Citat de Dávid Géza, p. 53. Iezuiții activau în Timișoara în perioada 1625-1650, Makkai László, în: "Magyarország története", III/2, Bp. 1985, p. 1444.

²¹⁵ Velics-Kammerer, p. 414-415, doc. CCXVI.

²¹⁶ *Ibidem*.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 416.

Geamia din mahalaua "Hizr aga": 11 oameni, printre care unul era mukayim și kalfa-i-mekteb (îngrijitor și învățător)²¹⁹.

Mesgidul din mahalaua Mahmud chihaia: 6 persoane²²⁰.

În 1625 primea soldă în afara celor menționați la lăcașurile de cult de mai sus și un număr de alți 62 de funcționari, personal de geamii, muzicanți, dar și un "Ahmed kalfa, imam în geamia defunctului Kasim"²²¹.

Despre existența unei moschei "în afara incintei Palâncii Mari, între Porțile Forforos și Mortoroș"²²² aflăm din descrierile asediului din 1716.

Altă știre despre o moschee, probabil din Palanca Mare: topci-bașiul (comandantul tunarilor) din Cetate, Kudret Halil, a reparat **mesgidul lui Memi aga** din mahalaua (?) din afara Cetății, și cere aprobarea să îl transforme în geamic, la rugămintea locuitorilor mahalalei. Cererea a fost aprobată de sultan, și acest lucru s-a comunicat cadiului din Timișoara, în decembrie 1663²²³.

Această bogăție de informații referitoare la lăcașurile de cult, în loc să ajute la localizarea acestora crează confuzii, din cauza denumirilor diferite ale unora, și a lipsei unor repere topografice clare, produse de modificarea radicală a peisajului orașenesc de către administrația austriacă, după 1716.

Tekke: în Cetate, în afara geamiilor, școlilor, hanurilor și băilor se aflau, după Evlia Celebi, și patru tekke, lăcașuri pentru derviși²²⁴.

"În afara cartierelor mărginașe, spre miazănoapte, la o distanță de o tragere cu tunul, locuiesc câțiva derviși, lângă mormântul unui sfânt de-al lor. Au o fântână bună, cu apă minunată"²²⁵.

Cimitire, mausolee: Evlia Celebi menționează locurile de pelerinaj Büyük-Şehidlik, "cimitirul mare de eroi", precum și cel numit Şeih-Karabaş, "şecul-cu-cap-negru", probabil türbe a unui sfânt cu părul (sau cu turbanul) negru.²²⁶ În arhivele centrale ale Direcției Generale a Vakifurilor din Turcia s-au păstrat informații și despre "türbe a lui Baba Hüseyin"²²⁷.

Spații comerciale: orașul "n-are bedesten, dar se găsesc tot felul de mărfuri"²²⁸. După cum am văzut "la mijlocul orașului se află o stradă în cruce, acoperită cu grinzi și scânduri. Aceasta se numește târg, adică **bazar**. Aici se vând, în **dughene**, tot felul de mărfuri, iar în piață se vând, cu strigare, oameni, cai și alte lucruri. Tot pe stradă sunt și zarații lor"²²⁹. Evlia Celebi pomeneste de "patru sute de dughene; bazarul este împodobit"²³⁰. Știm, că 5 prăvălii în orașul ("varoșul") Timișoara²³¹ contribuiau la asigurarea fondurilor necesare fundației pioase a lui Sokollu Mehmed.

Băi: Evlia Celebi pomeneste de "patru băi frumoase, dintre care baia de la Poarta de apă și cea de lângă Poarta de la mal se află în interiorul porților". Una dintre acestea a fost, probabil, "Baia Sultanului Ibrahim", cu inscripția (kitabe) din AH. 1053²³², pe al cărei loc a fost construită, în secolul XVIII primăria germană, în Piața Parăzii.

Hanuri: Evlia menționează în Cetate trei hanuri. Probabil unul e cel care cuprindea 6 dughene și numeroase încăperi de locuit²³³. Altul (?), menționat mai sus, se afla în Palanca Mare, în apropierea Porții Azapilor. Ottendorf menționează, că "la capătul unei asemenea străzi acoperite, ce duce la Poarta Cocoșului, putem observa la o răscruce de străzi, un han mare, ridicat din piatră, cu o curte și multe grajduri. Are multe odăi, una deasupra celeilalte, dar este stricat și el"²³⁴.

"În această cetate se află și **cafenele**, precum și **hambare** pentru grâu"²³⁵.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 417.

²²⁰ *Ibidem*, p. 418.

²²¹ *Ibidem*, p. 418-420.

²²² Griselin, p. 114.

²²³ Fekete Lajos, *Berl. és drezd. Gyűjt.*, 1928. évf. p. 305, doc. nr. 130.

²²⁴ Evlia Celebi, p. 499.

²²⁵ Ottendorf, p. 77.

²²⁶ Evlia Celebi, p. 502.

²²⁷ Ayverdi, p. 61.

²²⁸ Evlia Celebi, p. 500.

²²⁹ Ottendorf, p. 74.

²³⁰ Evlia Celebi, p. 499.

²³¹ Vakıfname-le lui Sokollu Mehmed din 1573, T. *Oklevîlâr*, p. 103, doc. 118.

²³² Ayverdi, p. 61.

²³³ *Idem*.

²³⁴ Ottendorf, p. 74.

²³⁵ Evlia Celebi, p. 499.

Şcoli (mekteb): în epoca vizitei lui Evlia Celebi erau şapte. Unele probabil se găseau în vecinătatea moscheilor.

Medrese (şcoli superioare). *Sistemul de învăţământ şi viaţa spirituală în general din aşezările central-europene ale Imperiului Otoman ne sunt foarte puţin cunoscute, deoarece nici o asemenea instituţie nu s-a păstrat, respectiv nici o construcţie dedicată acestui program*²³⁶. Această zonă a vieţii comunitare se va cunoaşte mai bine abia după identificarea şi publicarea în continuare a documentelor otomane din epocă, ceea ce este adevărat şi pentru Timişoara, cea mai importantă şi cea mai populată localitate a Vilaietului.

O informaţie indirectă referitoare la existenţa a două medresele oferă²³⁷ statul de plată al servitorilor de cult din 1624, din localitate, din care aflăm de un învăţător cu salariu 20 de akce-le, corespunzător tipului de medrese "teğirid", şi de altul cu 30 de akce-le, respectiv de la o medrese de tip "miftah"²³⁸.

Clădirile de locuit se făceau, din lipsă de piatră, din lemn şi pământ. Evlia Celebi afirmă, că "în afară de coşurile de fum nu există alte construcţii de piatră; toate casele au sobe"²³⁹. Casele sunt acoperite cu şindrilă.

Administraţia austriacă de după 1718 a fost nevoită, să dispună, ca "hornurile existente din lemn şi lut, care reprezintă un mare pericol de foc", să fie dărâmate şi înlocuite cu zidărie din cărămidă²⁴⁰.

Străzile erau podite, atât în cetate, cât şi în palânci, respectiv în mahalalele exterioare, cu pari rezistenţi de lemn şi scânduri, deoarece "străzile nu sunt pietruite şi solul e adânc, şi chiar la cea mai mică ploaie se formează noroi".

Locuitorii consumă apa din şanţurile şi canalele Begheiului, respectiv ale Timişului, şi tot aici se aruncă şi gunoaiele. "Ceilalţi locuitori, care locuiesc în cealaltă parte a oraşului precum şi în mahalale, iau apa din şanţul cetăţii [cu apă murdară]. Se găsesc şi fântâni la unele case, cea mai bună găsindu-se în afara oraşului, la dervişi"²⁴¹.

*Toţi locuitorii din Cetate sunt turci (adică musulmani; printre ei erau şi numeroşi bosniaci, vorbitori de limba sârbă). În cartierele exterioare sunt turci şi creştini, în număr egal*²⁴².

*La ocuparea Timişoarei în 1716 s-a retras toată populaţia musulmană (12.000 de soldaţi cu 1000 de răniţi şi bolnavi precum şi populaţie civilă); "valahii, sârbii, armenii, evreii, care locuiau în Timişoara, aveau libertatea de a rămâne sau pleca cu bunurile lor"*²⁴³.

În 1716 "s-a hotărât ca oraşul şi cetatea turcească trebuie să dispară pentru a face loc unui nou oraş şi unei noi cetăţi"²⁴⁴. În 1718, noul magistrat german solicită administraţiei de stat, printre altele, ca:

- "marea moschee turcească să devină biserică parohială orăşenească - romano-catolică - (ea fusese, între timp, atribuită iezuiţilor),

- să se cedeze o baie turcească, pe locul căreia se va construi primăria. Baia a fost acordată, necondiţionat, pentru scopul cerut.

TOPINCI, cetate, vezi BUTENI

VĂRĂDIA

Târg, fortificaţie ("parkan") cu garnizoană otomană în perioadele 1551-1595 şi 1614-1693, pe teritoriul sangeacului Lipova. În 1595 trupele transilvănene "incendiază târgul populat, apoi urcă cu ajutorul scărilor în cetatea ce se afla pe o culme mică, şi ucid pe cei 200 de apărători şi ocupă acest punct important"²⁴⁵.

În 1590-91 avea 58 de lefegii: ulufegii şi 17 martolozi sârbi²⁴⁶. În 1634 erau cel puţin 46 de lefegii²⁴⁷.

Prin 1660 "este o palancă solidă, de formă mai lunguiată decât un pătrat, şi se află aşezată pe o colină înaltă, pe malul râului Mureş. În ea se găsesc 150 de case, un dizdar şi 70 de neferi. Chiar în mijlocul acestei cetăţi

²³⁶ Sistemul de învăţământ, şi viaţa spirituală, în general, din aşezările central-europene ale Imperiului Otoman ne sunt foarte puţin cunoscute, deoarece nici o asemenea instituţie nu s-a păstrat, respectiv nici o construcţie dedicată acestui program (Seminarul musulman de la Medgidia este din epoca post-otomană). Această zonă a vieţii comunitare se va cunoaşte mai bine abia după identificarea şi publicarea în continuare a documentelor otomane din epocă. Acest aspect este adevărat şi pentru Timişoara, cea mai importantă şi cea mai populată localitate a Vilaietului.

²³⁷ Velics Antal, Kammerer Ernő, *Magyarország történelmi kincstári leírása*, I-II., Bp. 1886, 1890, vol. I, pp. 407, 418-419.

²³⁸ Ágoston, *op. cit.*, p. 53.

²³⁹ Evlia Celebi, p. 499.

²⁴⁰ Preyer, p. 188.

²⁴¹ Ottendorf, p. 73.

²⁴² Ottendorf, p. 73.

²⁴³ Preyer, p. 184.

²⁴⁴ Preyer, p. 186.

²⁴⁵ Márki, p. 19.

²⁴⁶ Márki, p. 17.

²⁴⁷ ÖNB MxT 616, după Klára Hegyi.

bine întărite se află un turn de piatră. Acolo stă dizdarul; tot acolo se găsesc și toate munițiile. În aceste două cetăți (adică la Vărădia și la Vefraș) nu există bazar și târguri, dar sunt multe vieți²⁴⁸.

VĂRȘAND, sat în jud. Arad

Palancă ridicată de către otomani în 1558²⁴⁹, pe malul stâng al Crișului Alb, la câțiva km la est de cetatea Gyula. După ocuparea acestei importante cetăți, în 1566, palanca de la Vărșand este abandonată.

VĂRȘET/Şemlik (în sec. XVI), Verșe, Virșic (în sec. XVII-XVIII), azi oraș în Iugoslavia.

Bogat târg în evul mediu, cu o cetate medievală, ulterior abandonată. Otomanii construiesc aici o mică palancă. Reședință de nahie din 1552, în cadrul sangeacului Timișoara.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea era un orașel "având în jur de 300 de case înfloritoare cu un nivel sau două, acoperite cu șindrilă (...), cu grădini și vie. Terenul fiind nisipos, puține străzi sunt pavate²⁵⁰". Cetatea nu era locuită, "în interior are o moschee acoperită cu șindrilă, cu un minaret de scândură, precum și zece case acoperite cu șindrilă, pentru soldați. (...) Orașul are 3 moschei, o medrese, o tekke, 2 mekteburi, o baie, 2 hanuri"²⁵¹.

Garnizoana: în 1591 23 (martolozii)²⁵², precum și un număr necunoscut de timarioți, în 1634 1091²⁵³, în 1700 – 50 de lefegii, în 1706 – 57, în 1706 – 48²⁵⁴.

VEFRAȘ, VEFRIES, VAPRAȘ

Cetate neidentificată în sangeacul Lipova, pe malul drept al Mureșului, în amonte de Lipova.

Sándor Márki, monograful comitatului propune identificarea ei cu cetatea din Chelmac, pe malul drept al Mureșului. M. Guboglu preia această identificare²⁵⁵.

"Plecând de aici (adică de la Radna) am mers spre răsărit, pe malul râului Mureș, vreme de un ceas și am ajuns la cetatea Vefraș. Este o întăritură de piatră, așezată pe un deal înalt pe malul dinspre Radna al râului Mureș (...). Are dizdar (comandant) și 70 de neferi (ostași de pază) și cuprinde 300 de case frumoase"²⁵⁶.

De la Vefraș Evlia Celebi parcurge drumul (călare) până la Vărădia în șase ore.

Cetatea a fost cucerită, împreună cu celelalte fortificații de pe cele două maluri ale Mureșului, în 1692-93, și echipa de ingineri militari condusă de Marsigli i-a executat o ridicare de plan, cu inscripția Vefries. A fost demolată, conform condițiilor Păcii de la Karlowitz, și nu a intrat în componența noului sistem defensiv, realizat după principiile tehnicii militare moderne. Planul ridicat de Marsigli arată resturile unei cetăți de sorginte medievală, la confluența unui pârâu cu Mureșul.²⁵⁷

VIZIAȘ, VIZAIȘ

Cetate ("kale"), în sangeacul Lipova, neidentificată.

În 1591 avea 19 lefegii. Prin anii 1560 – 21 lefegii timarioți²⁵⁸.

ZRENJANIN/Becicherec, Beș-Kelek, azi în Iugoslavia.

Cetate și "varoș", importantă fortificație de origine medievală, pe malul Begheiului, în apropierea confluenței acesteia cu Tisa. Devine reședință de sangeac în 1551, apoi de nahie în sangeacul Cenad, în anul următor. Din conscripțiile fiscale din 1567 și 1579 aflăm că în sangeacul Cenad numai în așezările Beci și Becicherec trăia și populație civilă musulmană în acei ani²⁵⁹.

	Nr. musulma- nilor în 1567	%	Nr. musulma- nilor în 1579	%	Nr. creștinilor 1567	%	Nr. creștinilor în 1579	%	Total 1567	Total 1579
Beci	-	0	21	13	174	100	140	87	174	161
Becicherec	39	19	38	18	166	81	178	82	205	216

²⁴⁸ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 509.

²⁴⁹ Czizgányi, István, *A török kori Arad és az azt követő idők szak* (Aradul din epoca turcească și perioada următoare), în: "Az aradi vár története (Istoria cetății Aradului)", Budapesta, 1998, p. 47.

²⁵⁰ Evlia Celebi, în: Mihai Guboglu: *Evlia*, SAO IV. 1962, p. 189.

²⁵¹ Evlia Celebi, *idem*, p. 181.

²⁵² Velics-Kammerer, p. 383, doc. CLXXXIX.

²⁵³ ÖNB, manuscrisul otoman Mxt 641.

²⁵⁴ Fodor, p. 44.

²⁵⁵ Mihail Guboglu, respectiv Márki, p. 66, vezi și nota 13.

²⁵⁶ Evlia Celebi, C. S. VI, p. 509.

²⁵⁷ Planul este publicat și interpretat la Sebestyén, p. 47, 49.

²⁵⁸ Date primite de la Klára Hegyi.

²⁵⁹ Káldy-Nagy, *op. cit.*, p. 14.

În 1573 are "o moară, (...), o baie frumos alcătuită, alături 22 de dughene"²⁶⁰.

Garnizoana: 40 (în 1700-1706), 34 (în 1707)²⁶¹.

Din descrierea lui Evlia Celebi (prin 1660-65) aflăm despre așezare, că "pe vremea ghiaurilor era o palancă mică. Potrivit fermanului împăărătesc, marele vizir Kodja Sokollu Tavi Mehmed pașa a lărgit cetatea și a făcut-o să prospere. (...) în orașul acesta toate clădirile publice, **hanurile** și **băile** și **casele de oaspeți** și **medresele** și lăcașurile de sfinți (adică **tekke-le**) și **școlile** și **meceturile** și **târgul** și **bazarul**, toate sunt făcute de Sokollu-Mehmed pașa, care le-a clădit pe toate din cărămidă"²⁶².

Cetatea a fost demolată după 1717, împreună cu edificiile de cult ale musulmanilor.

YANOVA, vezi INEU

Religious architecture in the Vilayet of Temişvar (Timișoara)

Summary

The Vilayet/Eyalet of Temişvar was, between 1551/52 and 1716/17 a territory of the Ottoman Empire in Central Europe, being part, before the Ottoman conquest, of the Kingdom of Hungary. After 1717, as part of the Habsburg Empire, most of it became "the Banat", an area administered directly from Vienna.

The Ottoman administration created new administrative units, around the conquered strongholds (sandjaks/livas, nahiyes/kazas), and in these strongholds, castles, fortified towns (among them the biggest, Timișoara/Temesvár, Gyula, Lipova/Lippa, Cenad/Csanád) developed a Moslem, both military and civilian, population (mostly Turks and Bosniaks). In the area the majority of the population consisted of Orthodox Romanians and Serbs, but there were small Hungarian and Jewish communities, as well as colonies of Catholic merchants from Dubrovnik/Ragusa. Thus the Vilayet has a typical "ottoman society", with all cultural phenomena of the Empire.

*The garrisons lived in the castles (kale). Most fortifications of the area were inherited from the pre-Ottoman epoch, but - in some cases - the Ottomans erected new strongholds, by using former buildings on site (e.g. churches, as in Arad or Batăr/Feketebátor/Feket). In more important towns part of the living quarters were also fortified, with walls and towers from earth and wood (called **palankas**), in this case the inner castle was the **ich kale**, and the outside fortified town was called **varosh**. The towns consisted of **mehalles**, small groups of streets around a mosque (masjid or djami). There was a central commercial district, the **bazar** or **charshi**, with the shops (**dükkan**) and workshops. There were in the neighbourhood the inns (**han**, **caravanseray**) and the baths (**hammam**). The garrisons lived in the fortress, but the commander could have bigger, more comfortable and artistic houses (**saray**), even outside the **ich kale**.*

*In the vicinity of the **mosque** (masjid, djami) there was a fountain with fresh, running water, and the latrines. Most mosques were erected by the sultan, or by other military or administrative personnell, of high or even lower rank, through the **vaqf** (pious foundation) system. The **vaqf** was the framework for founding of schools (**mekteb** and **medresse**), hospitals and kitchens for the poor (**imaret**). The community included also groups of dervish, their community houses (**tekke**) being often outside the towns. The picture is complete with the **cemeteries**, full of stone (even marble) steles and small, usually domed mausolea, the **türbe**.*

After 1717 the Moslem population left the area, and most of the Ottoman architectural heritage disappeared.

The paper proposes a repertory of Islamic buildings on the territory of the Temişvar Vilayet.

²⁶⁰ În vakıfname-le vizirului Sokollu Mehmed din 1573, T. *oklevittâr*, documentul nr. 118, p. 103.

²⁶¹ Fodor.

²⁶² Evlia, p. 649-650.